

Άννα Αγγελοπούλου

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ:
ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ ΤΟΥ ΕΞΑΡΧΙΚΟΥ
ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΡΡΕΝΩΝ «ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΙΟΣ»
ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (1880-1913)

*Εθνικές αντιζηλίες δεν εκυρίεψαν ακόμα την ψυχή μου.
Κάθε λαός, οποιοσδήποτε, ό,τι κάνει για την εθνική του
πρόοδο, το βρίσκω καλό και άγιο ...¹*

Στα τέλη Νοεμβρίου του 1892 ο πεζογράφος Ανδρέας Καρκαβίτσας (1865-1922) ταξίδεψε για τη Θεσσαλονίκη με το καράβι στο οποίο υπηρετούσε ως γιατρός. Στις υπό μορφή ημερολογίου σημειώσεις του, κατέγραψε τις εντυπώσεις από αυτό το ταξίδι που του έδωσε την ευκαιρία για ολιγοήμερη διαμονή στη Θεσσαλονίκη². Σκηνές και εικόνες με τα τυπικά χαρακτηριστικά μιας μεγάλης πολυεθνικής και κοσμοπολίτικης πόλης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γνωστές και από άλλα κείμενα ξένων ταξιδιωτών της ίδιας περιόδου εποχής, εντυπώνονται από τη γραφίδα του συγγραφέα, που περιδιαβάζει στους πλακοστρωμένους δρόμους και στις πλατείες των πλουσίων συνοικιών, αλλά και στα λασπωμένα σοκάκια των φτωχογειτονιών, παρατηρώντας με περιέργεια την αρχιτεκτονική των κτιρίων και τους διαφόρων φυλών ανθρώπους. Ακολουθεί τα τείχη και ανεβαίνει έως τη μονή των Βλατάδων για να δει πανοραμικά τη Θεσσαλονίκη να *απλώνεται κάτω σαν γιγάντιο πουλί με ορθάνοιχτα φτερά, πουλί μαυροφτέρουγο*³. Επισκέπτεται παλαιές βυζαντινές εκκλησιές και τζαμιά, χάνεται στο πλήθος των πολύγλωσσων ανθρώπων που συναλλάσσονται στις πολύβοες αγορές και, παρά το ότι είναι χειμώνας, πηγαίνει έως τους Πύργους, *προς τα δεξιά της πόλεως, μια ώρα μακριά, στην ακρογιαλιά*, που είναι το *καλοκαιρινό αναπαυτήριο όλου του πλουσιόκοσμου της Θεσσαλονίκης*⁴.

Στην αριστερή όμως πλευρά της πόλης, κάπου κοντά στον σιδηροδρομικό σταθμό, στη μοναξιά ενός δημοσίου κήπου όπου κάθησε για να ξεκουραστεί, ο Καρκαβίτσας είχε μια ιδιαίτερη συνάντηση, που όχι μόνο την κατέγραψε, αλλά εξαιτίας της κάνει σχόλια για τον εθνικό ανταγωνισμό στη Θεσσαλονίκη, αν και ο ίδιος δεν παραλείπει να δηλώσει ότι *εθνικές αντιζηλίες ακόμα*

1. Α. Καρκαβίτσας, *Θεσσαλονίκη-διήγημα*, μικρός Ιανός, Θεσσαλονίκη 2004.

2. Ο Καρκαβίτσας διέμεινε στην πόλη από τις 27 Νοεμβρίου έως τις 3 Δεκεμβρίου του 1892. Το κείμενο, παρά το ότι φέρει στον τίτλο τον χαρακτηρισμό *διήγημα*, έχει τη μορφή ημερολογίου.

3. *Ό.π.*, σ. 31.

4. *Ό.π.*, σ. 39.

δεν εκυρίεψαν την ψυχή μου. Τι συνάντησε λοιπόν τυχαία στον μελαγχολικό και άχαρο δημόσιο κήπο της Θεσσαλονίκης του Νοεμβρίου του 1892; Ο ίδιος γράφει: τους μόνους που απάντησα εκεί ήταν οι μαθητές και οι μαθήτριες του Βουλγαρικού Λυκείου⁵. Στη συνέχεια, αφού περιγράφει τις στολές των αγοριών και κοριτσιών και κάνει την προσωπική του δήλωση περί εθνικών αντιζηλιών στην οποία ήδη έχουμε αναφερθεί, δίνει πληροφορίες για τους Βουλγάρους της Θεσσαλονίκης και διατυπώνει κρίσεις που ίσως παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τον σύγχρονο μελετητή και αναγνώστη. Ιδού λοιπόν τα όσα σημειώνει αυτολεξεί: ... Βούλγαροι, λέγει, δεν κατοικούν στη Θεσσαλονίκη παρά δέκα δώδεκα οικογένειες πεντάφτωχες. Εσύναξαν όμως από τα περιχώρα όλα τα φτωχόπαιδα, όλα τα μικρά δουλικά, τα έντυσαν καλά και τα έβαλαν σ' ένα καλοχτισμένο χτίριο να τα μάθουν γράμματα κατά το φαινόμενο, κατά βάθος όμως ν' αποχτήσουν δικαιώματα και σ' αυτήν την πόλη. Βέβαια, πολλοί Ρωμιοί αν τα μάθαιναν αυτά θα έλεγαν μακαριότατα: οχ αδελφέ μου, με πενήντα εκατό παλιόπαιδα θ' αποχτήσουν δικαιώματα στη Θεσσαλονίκη! ... Οι Ρωμιοί νομίζουν πως και ο άλλος κόσμος μόνον για το σήμερα σκέπτεται ...⁶

Και αφού ο πεζογράφος σημειώσει τις σκέψεις του για τη δράση των Βουλγάρων και την ψυχολογία των Ρωμιών, συνεχίζει την περιπλάνηση στη δυτική πλευρά της πόλης. Κλείνοντας την παρένθεση των εθνικών αντιζηλιών και ξεχνώντας τα Βουλγαρόπαιδα που συνάντησε, προτιμά να καταγράψει εικόνες της Δυτικής Θεσσαλονίκης, από τα χάνια και τα καφενεία, τις σταραποθήκες και τις αλευρομηχανές, τους εμπορικούς οίκους και τα καταστήματα, τους πολυάριθμους φτωχοσυνουκισμούς ...

Για το παρόν όμως άρθρο, οι μαθητές του «Βουλγαρικού Λυκείου» και η εθνική δράση των Βουλγάρων στη Μακεδονία δεν θα αποτελέσουν παρένθεση, αφού το κύριο θέμα του είναι το Εξαρχικό, δηλαδή το Βουλγαρικό Γυμνάσιο Αρρένων της Θεσσαλονίκης «Αγ. Αγ. Κύριλλος και Μεθόδιος». Αυτό το εκπαιδευτικό ίδρυμα, από τα 1880-1881, που ιδρύθηκε, έως τα 1913, που η πόλη ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος, αποτέλεσε για τα σχέδια της Εξαρχίας και του τότε νεοσύστατου βουλγαρικού κράτους το κέντρο, διά μέσου του οποίου θα διαδιδόταν και θα ενισχυόταν η βουλγαρική εθνική ιδέα στους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Μακεδονίας. Η αναφορά του Καρκαβίτσα υπήρξε μία από τις αφορμές για την ενασχόλησή μας με αυτό το θέμα, το οποίο δεν είναι εντελώς άγνωστο στη νεότερη ελληνική βιβλιογραφία⁷. Μια

5. Ο.π., σ. 17-18.

6. Ο.π., σ. 18-19.

7. Με το θέμα φαίνεται ότι σκόπευε να ασχοληθεί και ο ερευνητής Γ. Τουσίμης. Βλ. G. Tousimis, «The Bulgarian High School in Thessaloniki (published posthumously on the basis of the

άλλη αφορμή ήταν η τυχαία διαπίστωση ότι στη σημερινή Βουλγαρία των αρχών του 21ου αιώνα υπάρχει ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα, η κοινότητα του οποίου –εκπαιδευτικοί, μαθητές και το ευρύτερο κοινωνικό τους περιβάλλον– φαίνεται να πιστεύει και να υποστηρίζει, ακόμα και με τη διοργάνωση επιστημονικών συνεδρίων, ότι αποτελεί συνέχεια της ιστορικής κληρονομιάς του Βουλγαρικού Γυμνασίου Αρρένων της Θεσσαλονίκης.

Σημειώνουμε ότι, όταν τον Ιούνιο του 1913, εξαιτίας της έναρξης του πολέμου των Ελλήνων και των Σέρβων εναντίον των Βουλγάρων, έκλεισαν τα βουλγαρικά σχολεία της Θεσσαλονίκης, η έδρα του Βουλγαρικού Γυμνασίου Αρρένων μεταφέρθηκε για λίγο στη Στρώμνιτσα, όπου κατά την περίοδο 1915-1916 το σχολείο δεν λειτούργησε, επειδή η πόλη βρισκόταν πολύ κοντά στο μακεδονικό μέτωπο των στρατιωτικών επιχειρήσεων του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου. Έπειτα, αφού μεταφέρθηκε για λίγο στο Στιπ, επέστρεψε πάλι στη Στρώμνιτσα, αλλά, όταν η πόλη παραδόθηκε στις σερβικές αρχές, μετακόμισε προσωρινά στο Πετρίτσι και από εκεί η περιπετειώδης διαδρομή του εκπαιδευτικού ιδρύματος, που είχε αρχική αφητηρία τη Θεσσαλονίκη, κατέληξε τελικά στην πόλη Άνω Τζουμαγιά (Горна Дžумaja) της επονομαζόμενης Μακεδονίας του Πιρίν⁸. Μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου και τον οριστικό διακανονισμό της συνοριακής γραμμής ανάμεσα στη Σερβία, την Ελλάδα και τη Βουλγαρία, το σχολείο, από το σχολικό έτος 1919-1920, εγκαταστάθηκε μόνιμα και λειτούργησε κανονικά στην πόλη αυτή, που αργότερα μετονομάστηκε σε Μπλαγκόεφγκραντ (Blagoevgrad).

Στο περιοδικό *Μακεδονική Επιθεώρηση (Makedonski Pregled)* που εκδίδεται από το επανασυσταθέν το 1990 στη Σόφια Μακεδονικό Επιστημονικό Ίδρυμα (Makedonski Naucen Institut) διαβάζουμε αναφορές για τη διοργάνωση ελετειακών εκδηλώσεων στο Μπλαγκόεφγκραντ προς τιμήν της ιστορίας του Βουλγαρικού Γυμνασίου της Θεσσαλονίκης⁹. Ο κύριος διοργανωτής των

author's handwritten notes», *Balkan Studies* 42/1 (2001) 69-77 (το κείμενο που στηρίζεται στις σημειώσεις του εκλιπόντος δεν περιέχει καμία βιβλιογραφική αναφορά). Βλ. επίσης: Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 401 και Γ. Μέγας, *Οι «βαρκάρηδες» της Θεσσαλονίκης. Η αναρχική βουλγαρική ομάδα και οι βομβιστικές ενέργειες του 1903*, Τροχαλίας, Αθήνα 1994, σ. 219-225.

8. Για τη μεταφορά του Γυμνασίου, βλ. Β. Janišliev, «Solunska Gimnazija v Strumica» (το Γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης στη Στρώμνιτσα), *Plamă kăt na Solunskija Svetilnik (Sbornik ot statii, spomeni, dokumenti i drugi materijali po-clučaj 90 godini ot săzdavaneto na Solunskata Bălgarska Gimnazija i 50 godini ot săstestvuvaneto i v Blagoevgrad)*, Naroda Prosveta, Sofija 1970, σ. 139-142.

9. K. Daševa, «Jubilejna krăgla masa "Bălgarskijat svetilnik" 120 godini nacionalna humanitarna Gimnazija "Sv. Sv. Kiril i Metodij" Makedonski Pregled XXIII/2 (2000) 151-156 και Fl. Veleva, «Bălgarska Gimnazija v Solun-125 godini po-kăsno», *Makedonski Pregled XXVIII/2 (2005) 95-97*.

εκδηλώσεων αυτών, που διεξήχθησαν το 2000 και το 2005 με αφορμή αντίστοιχα την επέτειο των 120 και 125 χρόνων από την ίδρυση του σχολείου είναι το Εθνικό Γυμνάσιο Ανθρωπιστικών Σπουδών «Κύριλλος και Μεθόδιος» (Nacionalna Humanitarna Gimnazija «Sv. sv. Kiril i Metodij») του Μπλαγκόεφγκραντ, το οποίο παρουσιάζεται σήμερα ως η μεταμόρφωση και η συνέχεια του ιστορικού εκπαιδευτικού ιδρύματος της Θεσσαλονίκης¹⁰. Συνδιοργανωτής αυτών των επετειακών εκδηλώσεων, μαζί με τις τοπικές κοινοτικές αρχές, το Ιστορικό Αρχείο και το Ιστορικό Μουσείο της πόλης Μπλαγκόεφγκραντ, είναι και το Μακεδονικό Επιστημονικό Ίδρυμα της Σόφιας, επιστημονικοί συνεργάτες του οποίου συμμετέχουν με ανακοινώσεις σχετικές με τον ρόλο των μαθητών και των εκπαιδευτικών του Γυμνασίου στον «εθνικοαπελευθερωτικό» αγώνα των Βουλγάρων της Μακεδονίας, κατά την περίοδο που το σχολείο είχε την έδρα του στη Θεσσαλονίκη.

Οι δύο πρόσφατες επιστημονικές διοργανώσεις, που υπέπεσαν στην αντίληψή μας, μπορεί να θεωρηθούν ως απόδειξη της προσπάθειας των μακεδονικής καταγωγής σημερινών Βουλγάρων να διατηρήσουν ζωντανή στη συλλογική συνείδηση την ιστορική μνήμη των έργων και των αγώνων των προγόνων τους¹¹. Μπορεί επίσης να ερμηνευτούν και ως έκφραση μίας διάθεσης νοσταλγίας και πικρίας για όσα το βουλγαρικό έθνος, εξαιτίας των ιστορικών συγκυριών, απώλεσε στη Μακεδονία και φυσικά σήμερα δεν υπάρχει προοπτική να επανακτήσει. Πρόκειται ασφαλώς για έναν ιστοριογραφικό λόγο εθνικιστικού περιεχομένου, που προφανώς ενεργοποιείται από δυνάμεις του «φαντασιακού» μιας κοινότητας, αλλά και κινητοποιεί το «φαντασιακό» της ομάδας για να μην ξεχάσει αυτό που υπήρξε και αυτό που συνέβη κάποτε στο παρελθόν. Ωστόσο, δεν μπορούμε να μην αναγνωρίσουμε ότι πάντα σε αυτού του είδους τα ζητήματα ελλοχεύουν σκοπιμότητες και συμφέροντα πολιτικού χαρακτήρα¹².

Οι εθνικές ήττες και απώλειες, σε συνδυασμό με τη μάλλον «φανταστική» απειλή για τον κίνδυνο της εθνικής υπόστασης, γεννούν, θρέφουν και στηρίζουν τέτοιου είδους ιστοριογραφία και επετειακές εκδηλώσεις. Ο Ρενάν στην πάντα επίκαιρη διάλεξή του για το έθνος επισημαίνει: *Ως προς τις εθνικές μνήμες, τα πένθη αξίζουν περισσότερο από τους θριάμβους, γιατί επι-*

10. Το 1991 με διαταγή του Βουλγαρικού Υπουργείου Παιδείας ιδρύθηκε το Εθνικό Ανθρωπιστικό Γυμνάσιο «Κύριλλος και Μεθόδιος» ως συνεχιστής της παράδοσης του πρώην Γυμνασίου της Θεσσαλονίκης. Βλ. Veleva, *ό.π.*, σ. 96-97.

11. Στο Συνέδριο του 2000 διατυπώθηκε το αίτημα να στηθεί ένα μνημείο στο σημείο όπου κάποτε βρισκόταν το εν λόγω εκπαιδευτικό ίδρυμα στη Θεσσαλονίκη. Βλ. Daševa, *ό.π.*, σ. 155-156.

12. Το Συνέδριο του 2000 είχε παρακολουθήσει και ο πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής της πολιτικής οργάνωσης του VMRO (Daševa, *ό.π.*, σ. 151).

βάλλουν καθήκοντα, επιτάσσουν την κοινή προσπάθεια¹³. Στην περίπτωση του Εξαρχικού Γυμνασίου Αρρένων, αλλά και των άλλων βουλγαρικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Θεσσαλονίκης, οι εκπαιδευτικοί και οι απόφοιτοι ήταν αυτοί που στην αρχή ανέλαβαν το καθήκον να συντηρήσουν το πένθος για την εθνική απώλεια και να διασώσουν την ιστορική μνήμη. Έτσι, στα 1930, ο πρώην διευθυντής του σχολείου Γ. Καντιλάροφ κατέγραψε την ιστορία των βουλγαρικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Θεσσαλονίκης στο έργο με τον τίτλο *Βουλγαρικά Γυμνάσια και βασικά σχολεία στη Θεσσαλονίκη* που εκδόθηκε από το Μακεδονικό Επιστημονικό Ίδρυμα της Σόφιας¹⁴, ενώ στα 1934, είκοσι χρόνια περίπου μετά την αναγκαστική τους φυγή από τη Θεσσαλονίκη, οι μαρτυρίες των άλλοτε εκπαιδευτικών και μαθητών για το έργο των σχολείων συγκεντρώθηκαν στον τόμο με τον τίτλο: *Θεσσαλονίκη. Έκδοση των παιδαγωγών και των τροφίμων των Βουλγαρικών Γυμνασίων της Θεσσαλονίκης*¹⁵.

Στον τόμο αυτό σκιαγραφούνται «εικόνες» της Θεσσαλονίκης από Βουλγάρους υπερήλικες συνταξιούχους πλέον εκπαιδευτικούς και μεσήλικες πρώην μαθητές, που είχαν ζήσει στα τέλη του 19ου και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα στην πόλη, και δίνονται πληροφορίες για τη ζωή της βουλγαρικής κοινότητας και ιδιαίτερα των εκπαιδευτικών της ιδρυμάτων. Εκτός όμως από αυτό το συλλογικό έργο, πληροφορίες για την πνευματική ζωή της βουλγαρικής κοινότητας της πόλης και το Εξαρχικό Γυμνάσιο Αρρένων δίνονται και στο έπειτα από λίγα χρόνια εκδοθέν ιστορικό σύγγραμμα του πανεπιστημιακού Ιβ. Σνεγκάροφ (Iv. Snegarov)¹⁶. Μαρτυρίες επίσης για την εκπαιδευτική ζωή της πόλης και το σχολείο, που μας ενδιαφέρει, συναντάμε και στα απομνημονεύματα και τις βιογραφίες γνωστών Βουλγάρων που ήταν μέλη της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης και συμμετείχαν στο βουλγαρικό «εθνικοαπελευθερωτικό» κίνημα της Μακεδονίας (Ντ. Γκρούεφ, Γκ. Ντέλτσεφ, Γκ. Πετρόφ, Χρ. Τατάρτσεφ, Ιβ. Χατζηνικόλοφ, Π.

13. Ερνέστ Ρενάν, «Τι είναι έθνος; (Διάλεξη στη Σορβόνη, 11 Μαρτίου 1882)», *Ο Πολίτης* 121 (Ιαν.-Μάρτιος 1993) 38 (μτφρ. Αν. Πανταζόπουλος).

14. G. Kandilarov, *Bălgarskite gimnazii i osnovni ucilišta v Solun*, izdanie na MNI, Sofija 1930. Ο Καντιλάροφ ανέλαβε τη διεύθυνση του Γυμνασίου Αρρένων το σχολικό έτος 1883-1884 και διετέλεσε διευθυντής για τέσσερα χρόνια, ενώ είχε και την εποπτεία του Γυμνασίου Θηλέων και των δύο βασικών βουλγαρικών σχολείων της Θεσσαλονίκης.

15. *Sbornik Solun. Izdanie na vāzpitatelite ii vāzpitanicite ot Solunskite Bălgarski Gimnazii*, Hudoznik, Sofija 1934.

16. Ο Σνεγκάροφ, που υπήρξε καθηγητής στο Γυμνάσιο, αξιοποιεί, εκτός από τις πληροφορίες του παραπάνω συλλογικού τόμου, αλληλογραφία και αρχειακό υλικό της Εξαρχίας. Βλ. Iv. Snegarov, *Solun v bălgarskata duhovna Kultura-istoričeski očerk i dokumenti (H Θεσσαλονίκη στο βουλγαρικό πνευματικό πολιτισμό-ιστορική καταγραφή και έγγραφα)*, universitetska biblioteka 180, Sofija 1937.

Ποπαρσόφ, Ιβ. Γκλαβίνοφ, Π. Τόσεφ, Π. Κλιάσεφ, Χρ. Κούσλεφ, Σ. Μιχαήλοφ, Π. Σάτεφ, κ.ά.), αφού οι περισσότεροι από αυτούς πέρασαν από το εν λόγω ίδρυμα ως εκπαιδευτικοί ή ως μαθητές ή κάποιες φορές –σε διαφορετικές χρονικές στιγμές– και με τις δύο ιδιότητες¹⁷.

Όταν όμως οι αυτόπτες μάρτυρες εκλείψουν, τότε το «εθνικό χρέος» της διατήρησης της ιστορικής μνήμης επωμίζονται οι ιστορικοί μελετητές και οι απόγονοι των άλλοτε ζωντανών «μαρτύρων»¹⁸. Η ιστοριογραφία της κομμουνιστικής Βουλγαρίας, κατά την περίοδο 1960-1980, αφιέρωσε πολλές σελίδες στην εθνική δράση των Μακεδόνων Βουλγάρων του παρελθόντος ως απάντηση και στην απειλή του «Μακεδονισμού» της ιστοριογραφίας της γιουγκοσλαβικής δημοκρατίας της Μακεδονίας. Μπορεί το Μακεδονικό Επιστημονικό Ίδρυμα να μην είχε ακόμα επανασυσταθεί, όμως το 1970 γιορτάστηκε η επέτειος «των πενήντα χρόνων από την ίδρυση του Γυμνασίου του Μπλαγκόεφγκραντ «Κύριλλος και Μεθόδιος» (πρώην Γυμνασίου Θεσσαλονίκης) και η επέτειος των «ενενήντα χρόνων από την ίδρυση του Βουλγαρικού Γυμνασίου Αρρένων της Θεσσαλονίκης». Αποτέλεσμα της διπλής επετειακής εκδήλωσης ήταν η έκδοση του συλλογικού έργου με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Η Φλόγα της Λυχνίας της Θεσσαλονίκης*, στο οποίο περιέχονται άρθρα, μαρτυρίες, έγγραφα και άλλο σχετικό υλικό με την ιστορία των δύο σχολείων που το ένα παρουσιάζεται ως η ιστορική συνέχεια του άλλου¹⁹.

17. Οι μαρτυρίες και τα απομνημονεύματα των περισσότερων δημοσιεύτηκαν κατά τη δεκαετία του 1920 από το Μακεδονικό Επιστημονικό Ίδρυμα της Σόφιας, με επιμέλεια και εισαγωγή του καθηγητή Lj. Miletič υπό τον γενικό τίτλο *Materijali za istorijata na makedonskoto osvoboditelno dvizenie* (Υλικό για την ιστορία του μακεδονικού απελευθερωτικού κινήματος). Τα κείμενα αυτά αναδημοσιεύτηκαν αργότερα αρκετές φορές. Για την παρούσα μελέτη χρησιμοποιήθηκε κυρίως η φωτοτυπική επανέκδοση της σειράς του Miletič από τους Lj. Panajtov – J. Šoporov, *Osvoboditelno dvizenie v Makedonija i Odrinsko. Spomeni i Materijali v dva toma (Το απελευθερωτικό κίνημα στη Μακεδονία και την περιφέρεια της Αδριανούπολης. Αναμνήσεις και Υλικό σε δύο τόμους)*, Nauka i Izkustvo, Sofija 1983. Χρησιμοποιήθηκε επίσης το έργο των S. Biljarski – T. Petrov (επιμ.), *Vă trešnata Makedono-Odrinska Revoljucionna Organizacija prez pogled na nejnite osnovateli. Spomeni na D. Gruev, Hr. Tatarčev, Iv. Handžinikolov, Ant. Dimitrov, P. Poparsov (Η Εσωτερική Μακεδono-Αδριανουπολίτικη Επαναστατική Οργάνωση σύμφωνα με την άποψη των ιδρυτών της. Αναμνήσεις των Ντ. Γκρούεφ, Χρ. Τατάρτσεφ, Ιβ. Χατζηνικόλοφ, Αντ. Δημητρόφ, Π. Ποπαρσόφ)*, Sofija 1995.

18. Ανάμεσα σε αυτούς που έκαναν ανακοίνωση στο Συνέδριο διαβάζουμε και το όνομα της Elisaveta Miladinova, απογόνου της Carevna Miladinova που ήταν η πρώτη δασκάλα και διευθύντρια του Γυμνασίου Θηλέων της Θεσσαλονίκης και κόρη του γνωστού εκπαιδευτικού της βουλγαρικής εθνικής αναγέννησης Δ. Μιλαντίνοφ.

19. Vojn Božinov (επιμ.), *Plamăkăt na Solunskija Svetilnik (Sbornik ot statii, spomeni, dokumenti i drugi materijali po-cluč aj 90 godini ot săzdavaneto na Solunskata Bălgarska Gimnazija i 50 godini ot săstestvuvaneto i v Blagoevgrad)*, Naroda Prosveta, Sofija 1970. Σε αυτό τον συλλογικό τόμο συμπεριλαμβάνεται και άρθρο με τον τίτλο «Το Γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης από το 1880 έως το 1913», στο οποίο ο συντάκτης έχει αξιοποιήσει και αρχαιακό υλικό. Βλ. J. Vančev,

Ενδεικτικός του τρόπου προσέγγισης της ιστορίας του Γυμνασίου Αρρένων της Θεσσαλονίκης από την παλαιότερη και νεότερη βουλγαρική ιστοριογραφία είναι ο χαρακτηρισμός του «εθνικού φωτοδότη» που αποδίδεται στο σχολείο. Πρόκειται για αναπαραγωγή ενός μάλλον στερεοτυπικού χαρακτηρισμού για το εκπαιδευτικό ίδρυμα, που τον συναντάμε ήδη από τις σελίδες του πρώτου και παλαιότερου συλλογικού έργου, αρκετά από τα κείμενα του οποίου αναδημοσιεύονται και στον τόμο του 1970. Μια επίσης στερεοτυπική θέση για το Εξαρχικό Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης, που αναπαράγεται από τον κύριο ερευνητή της ιστορίας του, Β. Μποζίνοφ (V. Božinov), είναι η άποψη σύμφωνα με την οποία το σχολείο αποτέλεσε «ισχυρή δύναμη εναντίωσης στον Ελληνισμό» της Μακεδονίας²⁰. Στην πραγματικότητα, έχουμε μία σχεδόν αυτολεξεί μεταφορά του ισχυρισμού του Σνεγκάροφ, ο οποίος στο σχετικό με τη Θεσσαλονίκη σύγγραμμά του είχε υποστηρίξει ότι το Γυμνάσιο έγινε «η ισχυρή δύναμη που εναντιώθηκε στον ελληνικό πολιτισμό», επειδή ανέκοψε τον «εξελληνισμό» των Βουλγάρων της Θεσσαλονίκης και είχε μεγάλη επιρροή στις γειτονικές, αλλά και στις πιο μακρινές πόλεις της Μακεδονίας: υπήρξε δηλαδή ο «φωτοδότης», που διέδωσε τη βουλγαρική παιδεία, αφού πολλοί απόφοιτοί του έγιναν δάσκαλοι σε χωριά και πόλεις της Μακεδονίας²¹.

Οι επιστημονικές ανακοινώσεις στα δύο πρόσφατα συνέδρια του Μπλαγκόεφγκραντ δείχνουν ότι και σήμερα υπάρχουν Βούλγαροι ιστορικοί ερευνητές που συνεχίζουν να προσεγγίζουν την ιστορία του πρώην Βουλγαρικού Γυμνασίου Αρρένων της Θεσσαλονίκης ως την ιστορία ενός «φωτοδότη», ενός σχολείου που έκανε τους Βουλγάρους να φαντάζονται τη Θεσσαλονίκη ως την εικόνα μίας «γοητευτικής βουλγαρικής καλλονής» («εξαγονηνα bālgarska krasavica»), όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Σνεγκάροφ²². Πέρα όμως από την εξιδανικευμένη οπτική προσέγγιση της βουλγαρικής ιστοριογραφίας, της οποίας ενδεικτικές όψεις παρουσιάσαμε, η ιστορία της κοινότητας του Εξαρχικού Γυμνασίου Αρρένων «Αγ. Αγ. Κύριλλος και Μεθόδιος», πράγματι διαδραματίστηκε στη Θεσσαλονίκη του 1880-1913.

Την εποχή της ίδρυσης του Γυμνασίου το βουλγαρικό εθνικό κίνημα προσμετρούσε στο ενεργητικό του μία σημαντική επιτυχία, τη σύσταση του

«Solunskata gimnazija ot 1880 do 1913 godina», *Plamăkăt ...*, σ. 63-93.

20. V. Božinov, «Solunskata Gimnazija "Kiril ii Metodij" v obštestveno-političeskija život na bālgarskoto naselenie (1880-1913)» («Το Γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης "Κύριλλος και Μεθόδιος" στην κοινωνικο-πολιτική ζωή του βουλγαρικού πληθυσμού»), *Istoričeski Pregled XXVII/4* (1971) 88 και του ίδιου, *Bālgarskata prosveta i Makedonija i Odrinska Trakija 1878-1913 (H βουλγαρική παιδεία στη Μακεδονία και την Θρακική περιφέρεια της Αδριανούπολης)*, Sofija 1982, σ. 35.

21. Snegarov, *Solun ...*, σ. 167.

22. Ο.π.

αυτόνομου βουλγαρικού πριγκιπάτου (1878), αλλά και μία ήττα, που αφορούσε τα όρια του κράτους αυτού, αφού οι Δυνάμεις στο Συνέδριο του Βερολίνου είχαν τελικά συμφωνήσει για μία Βουλγαρία πολύ μικρότερη από την προβλεφθείσα της συνθήκης του Αγ. Στεφάνου. Η «Μεγάλη Βουλγαρία» του Αγίου Στεφάνου θα γινόταν το «όραμα» της εθνικής ιδεολογίας της μικρής νεοσύστατης Βουλγαρίας, η οποία από την αρχή της ζωής της θα διεκδικούσε φανερά τα μακεδονικά και θρακικά βιλαέτια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με επιχείρημα την ύπαρξη «αλύτρωτων» βουλγαρικών πληθυσμών στις περιοχές αυτές²³. Η «βουλγαρικότητα» όμως της εθνικής ταυτότητας των «αλύτρωτων αδελφών» δεν μπορούσε να στηριχτεί μόνο στο γεγονός ότι οι περισσότεροι από αυτούς μιλούσαν σλαβικά ιδιώματα κοντινά στη βουλγαρική γλώσσα. Χρειαζόταν να καλλιεργηθεί το εθνικό τους αίσθημα και κυρίως να αποδειχθεί με τεκμήρια η ύπαρξή του. Έτσι γύρω στα 1880, προς αφύπνιση και ενίσχυση των εθνικών αισθημάτων των «αλύτρωτων αδελφών» της Μακεδονίας, ενεργοποιήθηκε ένας από τους πιο αρμόδιους μηχανισμούς –μαζί με την εκκλησία– για τη διαμόρφωση συνείδησης, ο μηχανισμός της εκπαίδευσης με κύριο μοχλό λειτουργίας το Εξαρχικό Γυμνάσιο Αρρένων «Αγ. Αγ. Κύριλλος και Μεθόδιος».

Το Γυμνάσιο, το οποίο ήταν το πρώτο βουλγαρικό ίδρυμα μέσης εκπαίδευσης στη Μακεδονία, ιδρύθηκε το 1880 από την Εξαρχία, τον επίσημα αναγνωρισμένο (1870) βουλγαρικό εκκλησιαστικό θεσμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας²⁴. Το 1879 είχαν ιδρυθεί εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τα δύο πρώτα βουλγαρικά εκπαιδευτικά ιδρύματα μέσης βαθμίδας: το ένα στη Σόφια, την πρωτεύουσα του βουλγαρικού πριγκιπάτου, και το άλλο στη Φιλιππούπολη, την πρωτεύουσα της αυτόνομης Ανατολικής Ρωμυλίας²⁵. Είναι προφανές ότι η πόλη, που θα επιλεγόταν για έδρα του Γυμνασίου, θα επωμιζόταν και τον ρόλο του κέντρου του βουλγαρικού εκπαιδευτικού έργου στη Μακεδονία, του οποίου την εποπτεία και διεύθυνση είχε δικαίωμα να αναλάβει νόμιμα μόνο η Εξαρχία²⁶.

Η Θεσσαλονίκη όμως την εποχή της ίδρυσης του σχολείου απείχε πολύ

23. M. V. Pundeff, *Bulgaria in American perspective*, Sofija 1993, σ. 26-29 (κυρίως).

24. Για το φιρμάνι της ίδρυσης της Εξαρχίας, βλ. επίσης ενδεικτικά: Εμμ. Θ. Γρηγορίου, *Έλληνες και Βούλγαροι*, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 47-50· Th. A. Meinenger, *Ignatiev and the Bulgarian Exarchate 1864-1872*, Madison 1970, σ. 130-134.

25. Božinov, «Solunskata Gimnazija ...», σ. 88.

26. Σύμφωνα με το 5ο άρθρο του Φιρμανίου η Εξαρχία ήταν ο νόμιμος θεσμός που θα εκπροσωπούσε επίσημα τη βουλγαρική εθνότητα στις οθωμανικές αρχές και θα προστάτευε τα πνευματικά και πολιτιστικά δικαιώματα των Βουλγάρων. Βλ. St. Makedonski, «L'Exarchat Bulgare et l'enseignement scolaire en Macédoine (1870-1912)», *Études Balkaniques* 2 (1971) 106, 109.

μακριά από την εικόνα του μεταφορικού χαρακτηρισμού της «γοητευτικής βουλγαρικής καλλονής», ο οποίος ακόμα και αργότερα, στις αρχές του 20ού αιώνα, όταν θα είχε αυξηθεί ο βουλγαρικός πληθυσμός της πόλης, δεν θα απέδιδε την πραγματικότητα, αλλά μόνο μία ποθητή «εικόνα» των Βουλγάρων. Το 1880 στην πολυεθνική πόλη της Θεσσαλονίκης ήταν ελάχιστη αριθμητικά η παρουσία των Βουλγάρων και το εκπαιδευτικό έργο της σχεδόν ακόμα ανοργάνωτης βουλγαρικής κοινότητας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ασήμαντο²⁷. Σύμφωνα με τις βουλγαρικές πηγές, το εκπαιδευτικό έργο της πόλης άρχισε αργά, γύρω στα 1865-1867, όταν τότε έγινε απόπειρα για την οργάνωση βουλγαρικής κοινότητας και ίδρυσης ενός βουλγαρικού σχολείου με μία δασκάλα²⁸. Από την άλλη πλευρά, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στον τομέα της εκπαίδευσης και των πολιτιστικών πραγμάτων, το ελληνικό στοιχείο της πόλης, με τα σχολεία και τους πολιτιστικούς του συλλόγους, υπερείχε κατά πολύ από όλες τις άλλες εθνικές ομάδες, παρά το ότι οι Εβραίοι και όχι οι Έλληνες υπερεφούσαν αριθμητικά²⁹. Η *κουλτούρα της πόλης ήταν ελληνική*, παραδέχεται ο Βούλγαρος Ισίρκοφ, που έζησε στις αρχές του 20ού αιώνα στη Θεσσαλονίκη. Ο ίδιος όμως σημειώνει ότι στις αγορές της –στα παζάρια– ακουγόταν η βουλγαρική γλώσσα, επειδή στην ευρύτερη περιφέρεια της πόλης υπήρχαν πολλοί Βούλγαροι, εννοώντας προφανώς τους σλαβόφωνους πληθυσμούς³⁰.

Σε αυτή λοιπόν την πόλη με την «ελληνική κουλτούρα» και τους ολιγάριθμους Βουλγάρους αποφασίστηκε από την Εξαρχία η ίδρυση του πρώτου

27. Στα 1879-1880 η βουλγαρική κοινότητα της πόλης δεν έχει ακόμα αναγνωριστεί επίσημα από τις οθωμανικές αρχές. Σημαντικό ρόλο στην οργάνωση της κοινότητας κατά την περίοδο 1878-1881 είχε ο απεσταλμένος της Εξαρχίας Ευθ. Σπροστράνοφ που καταγόταν από την Αχρίδα. Βλ. Snegarov, *ό.π.*, σ. 162-63.

28. Η δασκάλα λεγόταν Nedelja Petkanova. Για τις απόπειρες οργάνωσης βουλγαρικής κοινότητας και ίδρυσης βουλγαρικού σχολείου στη Θεσσαλονίκη, κυρίως στα τέλη της δεκαετίας του 1860 και τις αρχές της δεκαετίας του 1870, βλ. VI. Aleksiev, «Săzdavaneto na bălgarskata obština v Solun» («Η ίδρυση της βουλγαρικής κοινότητας στη Θεσσαλονίκη»), *Sbornik Solun ...*, σ. 186-214. Πληροφορίες για το βουλγαρικό εκπαιδευτικό έργο της πόλης αυτή την πρώιμη περίοδο δίνει και ο Σαλγκαντζιέφ, ένα από τα πιο δραστήρια μέλη της ολιγάριθμης κοινότητας, ο οποίος προσπάθησε να την οργάνώσει. Βλ. St. K. Salgāndžiev, *Lični dela ii spomeni po vāzraždāneto na solunskite Bālgari ii serskite Bālgari (Προσωπικά έργα και αναμνήσεις από την Αναγέννηση των Βουλγάρων της Θεσσαλονίκης και των Σερρών)*, Plodniv 1906. Για τη βουλγαρική κοινότητα της πόλης και τα σχολεία της, βλ. επίσης: Π. Κοντογιάννης, «Ολίγα σημειώματα περί της εν Θεσσαλονίκη βουλγαρικής κοινότητος», *Αγών*, τ. 509-510, Αθήνα, Μάιος 1910· Α. Μεταλλινού, «Η πρώτη βουλγαρική κοινότης εις την Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Ν. Σφενδόνη*, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 139-142· Μέγας, *Οι «βαρβαρικές» της Θεσσαλονίκης ...*, σ. 213-225· Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης ...*, σ. 400-402.

29. Στ. Παπαδόπουλος, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 97-130.

30. A. Isirkov, «Grad Solun» (Η πόλη Θεσσαλονίκη), *Sbornik Solun ...*, σ. 13.

βουλγαρικού Γυμνασίου Αρρένων της Μακεδονίας. Ως επίσημη χρονολογία της ίδρυσής του θεωρείται το 1880, αν και το σχολείο κατά την πρώτη σχολική χρονιά του 1880-1881 λειτουργήσε ως «κεντρικό σχολείο» μόνο με τις δύο πρώτες τάξεις³¹. Συνέχισε ωστόσο την πορεία του και έως το 1886 κατόρθωσε να αναπτυχθεί σε πλήρες επτατάξιο Γυμνάσιο, χορηγώντας εκείνη τη χρονιά –1886– και το πρώτο του απολυτήριο στους πρώτους ένδεκα αποφοιτήσαντες μαθητές³². Την ίδια περίπου εποχή, 1880-1882, πρέπει να έχει την αρχή του και το βουλγαρικό Γυμνάσιο Θηλέων (Παρθεναγωγείο) «Ευαγγελισμός» της Θεσσαλονίκης, το οποίο λειτουργήσε αρχικά με μία προπαρασκευαστική τάξη για να αναπτυχθεί και αυτό αργότερα σε πλήρες τετρατάξιο, αργότερα πεντατάξιο, εξατάξιο και στο τέλος επτατάξιο Γυμνάσιο Θηλέων³³.

Τα δύο Γυμνάσια μαζί με τα οικοτροφεία τους ήταν τα πρώτα βουλγαρικά δευτεροβάθμια εκπαιδευτικά ιδρύματα στη Μακεδονία, ενώ αργότερα, το 1904-1905, στη Θεσσαλονίκη ιδρύθηκε και Εμπορικό Γυμνάσιο με δικό του οικοτροφείο³⁴. Τα τρία αυτά βουλγαρικά σχολεία μέσης εκπαίδευσης λειτουργήσαν στη Θεσσαλονίκη έως το 1913, έως τότε δηλαδή που η βουλγαρική κοινότητα της πόλης αναγκάστηκε να φύγει λόγω του πολέμου. Επιπλέον, από τις αρχές της δεκαετίας του 1890 λειτουργούσε και το «Βουλγαρο-καθολικό Σεμινάριο-Άγιος Βικέντιος» των Λαζαριστών μοναχών για τους Βουλγάρους Ουνίτες μαθητές³⁵.

Κύριο ρόλο στην ίδρυση του Εξαρχικού Γυμνασίου Αρρένων είχε ο έμπειρος εκπαιδευτικός Κουζμάν Σαπκάρεφ (Kuzman Šarparev) από την Αχρίδα (1834-1909), γνωστός για την πολύχρονη θητεία του ως δασκάλου στα

31. Snegarov, *Solun ...*, σ. 165-166 και Kandilarov, *Bǎlgarskite ...*, ό.π., σ. 16-17.

32. Bl. Dimitrov, «Obšt pogled vǎrhu solunskite bǎlgarski gimnaziji» (Γενική επισκόπηση στα βουλγαρικά Γυμνάσια της Θεσσαλονίκης), *Sbornik Solun ...*, σ. 363.

33. Božinov, *Bǎlgarskata prosveta ...*, σ. 35 και Dimitrov, ό.π., σ. 360. Μία από τις πρώτες δασκάλες και διευθύντρια ήταν η Carevna Miladinova.

34. Για μια καταγραφή των βουλγαρικών Γυμνασίων της Θεσσαλονίκης με στοιχεία για την ίδρυσή τους και τον αριθμό των μαθητών και των εκπαιδευτικών τους κατά τα χρόνια της λειτουργίας τους, βλ. επίσης Dimitrov, ό.π., σ. 363-368. Τα ίδια στοιχεία με λιγότερες όμως λεπτομέρειες και από τον P. P. Šatev, «Beležki za bǎlgarskata prosveta v Makedonija» («Σημειώσεις για τη βουλγαρική εκπαίδευση στη Μακεδονία»), *Sbornik Solun ...*, σ. 341-344. Και ο Π. Κοντογιάννης, ο οποίος χρημάτισε διευθυντής του Ελληνικού Γυμνασίου Θεσσαλονίκης στις αρχές του 20ού αιώνα, καταγράφει τρία βουλγαρικά Γυμνάσια στην πόλη (Γυμνάσιο Αρρένων, Παρθεναγωγείο και Εμπορική Σχολή). Βλ. Π. Κοντογιάννης, «Σχολεία αλλοφύλων εν Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, έτος Γ', Επετηρίς των Μακεδόνων εν Αθήναις, 1910, σ. 180.

35. Στο σχολείο, το οποίο βρισκόταν στην περιοχή Ζεϊτινλίκ, η διαπαιδαγώγηση των μαθητών γινόταν σύμφωνα με το πνεύμα του καθολικισμού. Ήταν επτατάξιο Γυμνάσιο με μαθήματα στη βουλγαρική γλώσσα και βιβλία ίδια με εκείνα των βουλγαρικών Γυμνασίων. Βλ. Božinov, ό.π., σ. 177.

πρώτα βουλγαρικά σχολεία διαφόρων πόλεων της Μακεδονίας³⁶. Βέβαια αυτός, πριν αρχίσει τη βουλγαρική εθνική δράση στη Μακεδονία, είχε υπηρετήσει, όπως και άλλοι παλαιοί Βούλγαροι δάσκαλοι (Γ. Σταυρίδης-Παυλίτσεφ, Κ. Μηλαδίνης-Μιλαντίνοφ, κ.ά.), ως δάσκαλος σε ελληνικό σχολείο της πατρίδας του.

Ο Σαπκάρεφ κατά τις συναντήσεις του με τον ισχυρό εκκλησιαστικό παράγοντα της Εξαρχίας, τον αρχιμανδρίτη Μεθόδιο Κούσεφ, αλλά και με τον ίδιο τον Έξαρχο, είχε συζητήσει για την εφαρμογή ενός σχεδίου σχετικού με την οργάνωση του βουλγαρικού εκπαιδευτικού έργου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, το οποίο δεν βρισκόταν σε καλή κατάσταση, γιατί τα περισσότερα βουλγαρικά σχολεία είχαν κλείσει ή υπολειπορούσαν, εξαιτίας του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877 και τις τεταμένες σχέσεις των Βουλγάρων με τους Τούρκους³⁷. Ο ίδιος την άνοιξη του 1880, ύστερα από παραίνεση του Εξάρχου, ταξίδεψε στη Σόφια για να γνωστοποιήσει το σχέδιο και στη βουλγαρική κυβέρνηση, η οποία φαίνεται ότι έδωσε την έγκρισή της, αφήνοντας την πρωτοβουλία της ανάληψης της εκπαιδευτικής δράσης στην Εξαρχία³⁸. Σύμφωνα με μία από τις προτάσεις του σχεδίου αυτού, η Θεσσαλονίκη έπρεπε να γίνει το κέντρο του εκπαιδευτικού έργου των Βουλγάρων της Μακεδονίας, αποτελώντας την έδρα ενός πλήρους –δηλαδή επταταξίου– Γυμνασίου Αρρένων και ενός πλήρους Γυμνασίου Θηλέων, τα οποία θα είχαν και οικοτροφεία για να φιλοξενούνται οι μαθητές και οι μαθήτριες από τις διάφορες περιοχές της Μακεδονίας³⁹. Παράλληλα με την ίδρυση των Γυμνασίων στη Θεσσαλονίκη, η Εξαρχία ξεκινούσε συντονισμένη προσπάθεια για την ίδρυση νέων βασικών σχολείων ή την ενίσχυση της λειτουργίας των ήδη υπαρχόντων σε χωριά και πόλεις της Μακεδονίας με τη συνεργασία των εκεί βουλγαρικών κοινοτήτων, που έπρεπε βέβαια πρώτα να οργανωθούν και αυτές⁴⁰. Στις μεγαλύτερες πόλεις, όπως για παράδειγμα ήταν το Μοναστήρι, θα λειτουργούσαν, εκτός των βασικών σχολείων, και ένα είδος ημιγυμνασίων

36. Για τη ζωή και το έργο του Σαπκάρεφ, βλ. P. Dinekov (εισ. και επιμ.), *Kuzman Šapkarev, Za Vāzraždāneto na Bālgarštlnata v Makedonija* (Για την Αναγέννηση του Βουλγαρισμού στη Μακεδονία), Bālgarski Pisatel, Sofija 1984, σ. 5-17.

37. Το εκπαιδευτικό έργο της Εξαρχίας είχε διακοπεί κατά τη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου και πολλοί Εξαρχικοί λειτουργοί και ιερείς είχαν εξοριστεί στη Μ. Ασία ή είχαν αναγκαστεί να περάσουν στο νεοσύστατο βουλγαρικό κράτος και την Αν. Ρωμυλία. Βλ. Makedonski, «L'Exarchat Bulgare ...», σ. 111-112.

38. Ο Σαπκάρεφ δίνει πληροφορίες για τις ενέργειες αυτές στα απομνημονεύματά του, βλ. Dinekov, *ό.π.*, σ. 294-295.

39. Για το σχέδιο του εκπαιδευτικού προγράμματος της Εξαρχίας, βλ. *ό.π.*, σ. 296.

40. Για το εκπαιδευτικό έργο της Εξαρχίας στη Μακεδονία, βλ. Kiril Patriarh Bālgarski, *Bālgarskata Ekzarhija v Odrinsko i Makedonija sled osvoboditelnata vojna*, t. I (1878-1885), kn. II, Sofija 1970, σ. 9-27 και σ. 131-169.

με τρεις ή τέσσερις τάξεις. Για την πραγματοποίηση του φιλόδοξου εξαρχικού εκπαιδευτικού προγράμματος έπρεπε να κινητοποιηθούν Βούλγαροι εγγράμματοι με ισχυρό εθνικό φρόνημα, οι οποίοι θα αναλάμβαναν να οργανώσουν τα σχολεία και να διδάξουν, προσελκύοντας και τον απαραίτητο αριθμό μαθητών⁴¹. Η σταδιακή ανάπτυξη και διεύρυνση του σχολικού δικτύου στα άμεσα επόμενα χρόνια θα γινόταν ο κύριος στόχος, για την επίτευξη του οποίου ήταν απολύτως αναγκαία η στρατολόγηση ενός σημαντικού αριθμού εκπαιδευτικών –ανδρών και γυναικών– που θα πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους για τη λειτουργία του εκπαιδευτικού μηχανισμού.

Επομένως, η ίδρυση των δύο εκπαιδευτικών ιδρυμάτων μέσης βαθμίδας στη Θεσσαλονίκη –του Γυμνασίου Αρρένων και του Γυμνασίου Θηλέων– σε μία εποχή που ακόμα ήταν ελάχιστα τα βασικά βουλγαρικά σχολεία, εξυπηρετούσε κυρίως αυτόν το στόχο: την εκπαίδευση και την παιδαγωγική κατάρτιση των μελλοντικών εκπαιδευτικών που θα στελέχωναν τα βουλγαρικά σχολεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η καταγωγή τους από τις περιοχές των σχολείων, όπου θα αποστέλλονταν να υπηρετήσουν, ήταν βασική προϋπόθεση για την επιτυχή έκβαση της εξαρχικής πολιτικής, αφού ασφαλώς ήταν προτιμότερο οι συντελεστές του εκπαιδευτικού έργου να γνωρίζουν την περιοχή και να είναι εξοικειωμένοι με τις τοπικές συνθήκες. Για να καλυφθούν μάλιστα οι συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες των βουλγαρικών σχολείων, διορίζονταν και μαθητές που τελείωναν την Τρίτη τάξη Γυμνασίου, ενώ από το 1887 έως το 1895 λειτουργούσε εντός του Γυμνασίου Αρρένων και διετές Διδασκαλείο, το οποίο προετοίμαζε δασκάλους για τα βασικά σχολεία της Μακεδονίας. Στο Διδασκαλείο φοιτούσαν μαθητές που τελείωναν την τρίτη τάξη του Γυμνασίου⁴².

Ωστόσο, παρά το ότι η λειτουργία ενός εκπαιδευτικού ιδρύματος, όπως το Γυμνάσιο Αρρένων Θεσσαλονίκης, κρινόταν ως απολύτως αναγκαία για το εθνικό έργο της Εξαρχίας, η ίδρυση του σχολείου αυτού δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Όταν στις αρχές του καλοκαιριού του 1880 ο Σαπκάρεφ έφθασε στη Θεσσαλονίκη για να εξασφαλίσει και τη συνεργασία της εκεί βουλγαρικής κοινότητας, της οποίας η υλική και η ηθική συνδρομή ήταν απαραίτητη, συνάντησε μάλλον απογοητευτικές συνθήκες. Οι υποδομές για τη λειτουργία εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με οικοτροφεία αποδείχτηκαν σχεδόν ανύπαρκτες, ενώ οι Βουλγαρόπαιδες μαθητές της πόλης, που είχαν τις απαιτούμενες

41. Ο Σαπκάρεφ ήταν ένας από αυτούς που η Εξαρχία έστειλε στη Μακεδονία για την ίδρυση σχολείων. Ο Σαπκάρεφ ταξίδεψε μαζί με τον επίσης Μακεδόνα δάσκαλο Ουζούνοφ, ο οποίος δεν έμεινε στη Θεσσαλονίκη, αλλά συνέχισε για το Μοναστήρι όπου θα αναλάμβανε εκεί την οργάνωση των σχολείων. Βλ. *ό.π.*, σ. 298.

42. Dimitrov, «Obšt ...», *Sbornik Solun ...*, σ. 365.

γνώσεις για να φοιτήσουν σε γυμνασιακές τάξεις, ήταν ελάχιστοι⁴³. Τελικά, το σχολικό έτος 1880-1881 το σχολείο λειτούργησε με δύο μόνο τάξεις μαθητών και με οικοτροφείο. Δύσκολες επίσης αποδείχτηκαν οι συνθήκες και για την ίδρυση του σχεδιαζόμενου Γυμνασίου Θηλέων, που υπολειτούργησε με μία μόνο προπαρασκευαστική τάξη και οικοτροφείο.

Η πρώτη απαισιόδοξη εικόνα για το εκπαιδευτικό έργο της Θεσσαλονίκης φαίνεται ότι έκανε τους Εξαρχικούς αξιωματούχους να προβληματιστούν για την έδρα των βουλγαρικών δευτεροβάθμιων ιδρυμάτων και να σκεφτούν ότι ίσως δεν έπρεπε να είναι μία πόλη με ελληνική πολιτιστική ζωή, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη, αλλά μία πόλη με ισχυρή βουλγαρική κοινότητα και μεγάλο βουλγαρικό πληθυσμό, όπως ήταν το Πρίλεπ, η γενέτειρα του αναπληρωτή του Εξάρχου, του αρχιμανδρίτη Μεθόδιου Κούσεφ. Ο Σαπκάρεφ ωστόσο αγωνίστηκε με επιμονή το κέντρο του βουλγαρικού εκπαιδευτικού έργου στη Μακεδονία να παραμείνει στη Θεσσαλονίκη και να μη μεταφερθεί στο Πρίλεπ, μία πόλη απομονωμένη στο εσωτερικό της Μακεδονίας και άγνωστη για την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη⁴⁴. Τα ανώτερα βουλγαρικά εκπαιδευτικά ιδρύματα έπρεπε οπωσδήποτε να ιδρυθούν στην κοσμοπολίτικη Θεσσαλονίκη, η οποία ήταν το διοικητικό, οικονομικό και πνευματικό κέντρο της Μακεδονίας και η έδρα των ξένων προξενείων. Ο ίδιος σημειώνει: *το Γυμνάσιό μας εκεί θα δείξει στον κόσμο, ότι η Μακεδονία κατοικείται από Βουλγάρους, ότι οι Βούλγαροι είναι προοδευτικός λαός, ότι έχουν ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα και μορφωμένους ανθρώπους ...*⁴⁵.

Ύστερα και από την κινητοποίηση της βουλγαρικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, η Εξαρχία συμφώνησε επίσημα το εκπαιδευτικό ίδρυμα να ιδρυθεί στη Θεσσαλονίκη, παρά το ότι ο μικρός βουλγαρικός πληθυσμός της πόλης δεν ήταν ικανός να στηρίξει από μόνος του τη λειτουργία του. Για ενίσχυση λοιπόν του αριθμού των Βουλγαροπαίδων της Θεσσαλονίκης, άνθρωποι της Εξαρχίας ταξίδεψαν σε διάφορες περιοχές της Μακεδονίας για να

43. Ο Σαπκάρεφ, σύμφωνα με τη μαρτυρία του, βρήκε έναν πολύ μικρό αριθμό μαθητών και μαθητριών: 17 μικρούς μαθητές και 4 μεγαλύτερους και 11 μαθήτριες που δεν ήξεραν να γράφουν και να διαβάζουν. Το σχολείο στεγαζόταν σε ένα μικρό σπίτι τεσσάρων δωματίων όπου έμενε ο δάσκαλος με την επίσης δασκάλα γυναίκα του και την πολυμελή οικογένειά τους. Βλ. Dinekov, *Kuzman Sapkarov...*, σ. 300.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Σνεγκάρεφ, το βουλγαρικό κεντρικό σχολείο της Θεσσαλονίκης με δάσκαλο τον Κοβάτσεφ από το Στιπ είχε λειτουργήσει το 1878/1879 με 45-50 μαθητές. Την επόμενη σχολική χρονιά είχε 35 μαθητές και σε ένα δωμάτιο του κτιρίου του λειτούργησε και ένα μικρό οικοτροφείο. Σε ένα επίσης δωμάτιο του ίδιου κτιρίου φιλοξενήθηκε και ένα παρθεναγωγείο με 15-20 μαθήτριες. Βλ. Snegarov, *Solun ...*, σ. 164-165.

44. Για τις προσπάθειες του Σαπκάρεφ, βλ. Dinekov, *ό.π.*, σ. 309-314.

45. *Ο.π.*, σ. 313.

συγκεντρώνουν σλαβόφωνους μαθητές, οι περισσότεροι από τους οποίους θα φοιτούσαν με υποτροφία και θα διέμεναν στα οικοτροφεία. Έτσι, το σχολικό έτος 1881-1882 το Γυμνάσιο Αρρένων μπόρεσε να λειτουργήσει με τέσσερις τάξεις σύμφωνα με τη μαρτυρία του Σαπκάρεφ, ή με τρεις τάξεις, αν δεχθούμε τα λεγόμενα του Καντιλάρεφ⁴⁶. Αυτό όμως που έχει σημασία είναι ότι τα επόμενα χρόνια εξελίχθηκε σε ένα πλήρες Γυμνάσιο Αρρένων με οικοτροφείο, όπως συνέβη και με το Γυμνάσιο Θηλέων⁴⁷. Κύρια προϋπόθεση για τη λειτουργία των δύο Γυμνασίων ήταν τα οικοτροφεία, τα έξοδα των οποίων αναλάμβανε κυρίως η βουλγαρική κοινότητα της πόλης. Στα οικοτροφεία διέμενε μεγάλος αριθμός μαθητών και μαθητριών, αφού τα περισσότερα Βουλγαρόπαιδα προέρχονταν από την επαρχία.

Επομένως, όταν τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1880 τέθηκαν οι βάσεις για τα δευτεροβάθμια βουλγαρικά σχολεία στη Θεσσαλονίκη, φάνηκε καθαρά ότι η Βουλγαρία, διά μέσου της εκπαιδευτικής δράσης της Εξαρχίας, έμπαινε δυναμικά στο παιχνίδι του εθνικού ανταγωνισμού στη Μακεδονία. Οι «Σχισματικοί» Βούλγαροι, όπως συνήθως αποκαλούνταν σε ελληνικά κείμενα της εποχής, αναλάμβαναν να διεξαγάγουν αγώνα στο πεδίο της εκπαίδευσης, ένα πεδίο στο οποίο έπρεπε να ανταγωνισθούν με την ελληνική υπεροχή, που από χρόνια είχε επιβληθεί, χάρη στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και τη δράση των ελληνικών συλλόγων. Το καλοκαίρι του 1882 η ελληνική εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *Φάρος της Μακεδονίας* πληροφορεί το αναγνωστικό κοινό της ελληνικής κοινότητας, κρούοντας κατά κάποιον τρόπο τον κώδωνα του κινδύνου για τη μέχρι τότε σχεδόν αποκλειστικότητα των Ελλήνων στα εκπαιδευτικά της Μακεδονίας: *ιδού τι θέλουσι και περί τίνος φροντίζουν οι Βούλγαροι* αναφωνεί και παρουσιάζει τη φημολογία για ένα σχέδιο βουλγαρικής εκπαιδευτικής πολιτικής, το οποίο προέβλεπε την ίδρυση εκπαιδευτηρίων με τρεις γυμνασιακές τάξεις στη Θεσσαλονίκη και στα Βιτώλια που βαθμιαία θα εξελίσσονταν σε Λύκεια, εννοώντας προφανώς τα πλήρη επτατάξια Γυμνάσια⁴⁸. Στο ίδιο άρθρο της εφημερίδας γίνεται επίσης λόγος

46. Ο.π., σ. 314 και Kandilarov, *Bălgarskite ...*, σ. 18.

47. Ο πρώτος επίσημα διορισμένος από την Εξαρχία διευθυντής του Γυμνασίου ήταν ο Μπ. Ραϊνόφ, ο οποίος έφθασε στη Θεσσαλονίκη στα 1881. Για τα δύο πρώτα χρόνια της λειτουργίας του σχολείου υπό τη διεύθυνση του Ραϊνόφ, βλ. Β. Ραϊνον, «Dve godini» (Δύο χρόνια), *Sbornik Solun ...*, σ. 119-132. Πληροφορίες για τη σχολική ζωή των πρώτων χρόνων της λειτουργίας του Γυμνασίου Αρρένων της Θεσσαλονίκης δίνονται και από τον Γ. Στρέζοφ, που ήταν ένας από τους πρώτους αποφοίτους του σχολείου, του έτους 1886. Βλ. G. Strezov, «Spomeni ot učeniškija mi život v solunskata bălgarska gimnazija 1880-1886» («Αναμνήσεις από τη σχολική μου ζωή στο βουλγαρικό Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης»), *Borbite v Makedonija i Odrinsko, 1878-1912. Spomeni* (επιμ. K. Pandev – Zdr. Noneva), Sofija 1981, σ. 44-51.

48. *Φάρος της Μακεδονίας*, αρ. 677, Θεσσαλονίκη 12-06-1882, σ. 2.

για το σχεδιαζόμενο πρόγραμμα ίδρυσης βουλγαρικών βασικών σχολείων, οικοτροφείων, παρθεναγωγείων, διδασκαλείου, ακόμα και τυπογραφείου σε διάφορα μέρη της Μακεδονίας.

Η μάχη για την ίδρυση σχολείων στη Μακεδονία είχε αρχίσει. Και η μάχη αυτή σήμαινε έναν πραγματικό αγώνα ταχύτητας για την προσέλκυση μαθητών στα σχολεία της μίας ή της άλλης πλευράς. Σήμαινε όμως και έναν αγώνα στο πεδίο των αριθμών των σχολείων και των μαθητών τους, αλλά και διαξιφισμούς για το ποια θα ήταν τα κριτήρια των χαρακτηρισμών που αποδίδονταν στις ποικίλες εθνογλωσσικές ομάδες του μακεδονικού πληθυσμού. Διάφοροι χάρτες και στατιστικές για την εθνική σύνθεση του πληθυσμού και τον αριθμό των σχολείων θα άρχιζαν σε λίγο να κυκλοφορούν από τις εμπλεκόμενες πλευρές με καταγεγραμμένα αριθμητικά στοιχεία, των οποίων η αξιοπιστία δεν είναι εύκολο να ελεγχθεί⁴⁹. Βεβαίως, τα βουλγαρικά σχολεία στόχευαν να προσελκύσουν κυρίως ως μαθητές τους γόνους σλαβόφωνων εξαρχικών οικογενειών της μακεδονικής υπαίθρου, οι οποίοι, πριν από την εμφάνιση του ενδιαφέροντος του βουλγαρικού παράγοντα, προορίζονταν να φοιτήσουν –αν υποτίθεται θα φοιτούσαν κάποτε– κυρίως σε ελληνικά σχολεία.

Τα σχολεία μετατρέπονταν σε όπλο των διεκδικητών της Μακεδονίας, όπλο που θα αφύπνιζε το εθνικό αίσθημα –αν υπήρχε τέτοιο– και θα εμφυσούσε την εθνική ιδέα στους σλαβόφωνους πληθυσμούς οι περισσότεροι από τους οποίους μέχρι τότε ήταν υπό την ελληνική επιρροή και χαρακτηρίζονταν ως Έλληνες, ενώ η βουλγαρική πλευρά προτιμούσε να τους αποδίδει τον χαρακτηρισμό των Γραικομάνων ή των Πατριαρχικών Βουλγάρων. Τα σχολεία μετατρέπονταν επίσης σε αποδεικτικά στοιχεία για την εθνική σύνθεση του πληθυσμού και θεωρούνταν ότι μπορούσαν να στηρίξουν τις εθνικές διεκδικήσεις των βαλκανικών κρατών στη Μακεδονία. Ο διακεκριμένος Βούλγαρος αξιωματούχος και συγγραφέας Αθ. Σόποφ (Ατ. Σορον), ο οποίος είχε διατελέσει την περίοδο 1884-1886 Γραμματέας της Εξαρχίας⁵⁰, στο έργο που εξέδωσε με αφορμή τη χιλιετηρίδα από τον θάνατο του Μεθοδίου (1885), του

49. Βλ. ενδεικτικά το κλασικό στο είδος του βιβλίο του H. R. Wilkinson, *Maps and politics: a review of an ethnographic cartography of Makedonia*, Liverpool Univ. Press 1951. Για τον ρόλο των εκπαιδευτικών μηχανισμών στον εθνικό ανταγωνισμό, βλ. επίσης Σοφ. Βούρη, *Η ελληνική εκπαίδευση στο σαντζάκι του Μοναστηρίου 1870-1903. Η εθνική διάσταση*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 129-144 (κυρίως).

50. Για την εθνική δράση και το συγγραφικό έργο του Αθ. Σόποφ (1855-1922), βλ. την εισαγωγή του Π. Paskov (επιμ.), *Atanas Šopov, Dnevnik, diplomatičeski raporti i pisma*, ΜΝΙ, Solija 1995, σ. 7-11. Στο βιβλίο αυτό δημοσιεύονται το ημερολόγιο, γράμματα και αναφορές του Σόποφ από τη Θεσσαλονίκη, όπου είχε υπηρετήσει ως εμπορικός διπλωματικός πράκτορας και πρόξενος της Βουλγαρίας από το 1897 έως το 1912.

αδελφού του Κυρίλλου, σημειώνει: *το σχολείον, ..., θέλει να μας δώσει την αναγκαίαν δύναμιν, την αναγκαίαν βάσιν και τα απαιτούμενα στοιχεία*⁵¹. Και ακριβώς για αυτό τον λόγο, προτρέπει: *... τα βουλγαρικά σχολεία εισί αναγκαία εν Μακεδονία. Διπλασιάσετε, τριπλασιάσετε τα σχολεία και τους διδασκάλους και την Μακεδονίαν ουδείς θέλει δυνηθή να μας αφαιρέση. Επίσης ο ίδιος συμβουλεύει, μετατοπίζοντας στο άγνωστο μέλλον την οργάνωση επαναστατικών ενεργειών: *Μέχρις ου έλθη η στιγμή γενικής ενεργείας πυρός και σιδήρου πρέπει να ενεργώμεν εν Μακεδονία με το καλόν, ... να αφυπνίσωμεν και να εξεγείρωμεν ισχυρόν εθνικόν αίσθημα παρά τω Μακεδόνι διά του σχολείου*⁵².*

Το κείμενο εκφράζει τη θέση της Εξαρχίας για τη βουλγαρική εθνική δράση, η οποία έπρεπε να είναι προσανατολισμένη προς το πολιτιστικό έργο με την ίδρυση σχολείων και την εξασφάλιση νέων μητροπολιτικών εδρών στη Μακεδονία από την Υψηλή Πύλη, και όχι προς την οργάνωση επαναστατικών ενεργειών επικίνδυνων για την ήδη επισφαλή υπόσταση του βουλγαρικού εκκλησιαστικού θεσμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Σόποφ ωστόσο δεν παραλείπει να υποστηρίξει ότι η Μακεδονία είναι αναγκαία για το βουλγαρικό κράτος και τονίζει κυρίως τον σημαντικό ρόλο της Θεσσαλονίκης, λέγοντας: *Η Θεσσαλονίκη πρέπει να είναι η κυρία πύλη του κράτους αυτού. Η Θεσσαλονίκη πρέπει να είναι το κατ' εξοχήν φωτιστικόν παράθυρον του οικοδομήματος τούτου*...⁵³.

Στο «φωτιστικόν παράθυρον» λοιπόν της Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε το Γυμνάσιο Αρρένων για να μεταδώσει τα «φώτα» του «Σλαβοβουλγαρισμού» στη Μακεδονία. Του δόθηκε η ονομασία «Αγ. Αγ. Κύριλλος και Μεθόδιος» προς τιμήν των δύο Θεσσαλονικέων αδελφών, που για τη σλαβική κοινότητα δεν ήταν μόνο απλοί άγιοι, αλλά ισαπόστολοι και «φωτοδότες πατέρες», αφού χάρη στο έργο τους οι Σλάβοι εισήλθαν στον κόσμο του Χριστιανισμού και της εγγραμματοσύνης. Η ημέρα εορτής τους, η 11η Μαΐου, κάθε χρόνο γιορταζόταν πανηγυρικά από τη βουλγαρική κοινότητα με εκδηλώσεις, τη διοργάνωση των οποίων αναλάμβανε το Γυμνάσιο Αρρένων, που έφερε το όνομα των αγίων. Οι πρώην εκπαιδευτικοί και απόφοιτοι του σχολείου διέσωσαν με συγκίνηση περιγραφές των εκδηλώσεων⁵⁴. Σύσσωμη η κοινότητα

51. *Η Μακεδονία κατά την χιλιετηρίδα του Αγίου Μεθοδίου 1885, ήτοι έκθεσις περί της ενεστώσης καταστάσεως του Βουλγαρισμού εν Μακεδονία, μεταφρασθείσα εκ του βουλγαρικού υπό ... και δημοσιευθείσα εν τη Φιλιππουπόλει 1885, σ. 110.* (Πρόκειται για την ελληνική μετάφραση του έργου του Αθ. Σόποφ).

52. *Ο.π.*, σ. 111.

53. *Ο.π.*, σ. 3.

54. Αναφέρω ενδεικτικά: Lika Čopova-Jurukova, «Nepovtorimi godini» («Ανεπανάληπτα χρόνια»), *Plamăkăt ...*, σ. 126-129· D. Zografov, «Poslednoto praznuvane na Kiril i Metodij v So-

συγκεντρωνόταν στο προαύλιο του σχολείου για να παρακολουθήσει την τελετή και να ακούσει τους ρητορισμούς του καθηγητή που είχε επιλεγεί να εκφωνήσει τον πανηγυρικό λόγο.

Ο Γρ. Παρλίτσεφ (Gr. Pärličev) από την Αχρίδα είχε εκφωνήσει έναν τέτοιου είδους πανηγυρικό λόγο, κατά την περίοδο 1883-1890, όταν υπηρετούσε ως καθηγητής στο Γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης. Τα λόγια, με τα οποία αυτός κλείνει τον λόγο του, είναι ενδεικτικά για την ιερή αποστολή που το σχολείο καλούσε τους μαθητές να αναλάβουν: ... *Το βουλγαρικό Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης πρέπει να διαπαιδαγωγήσει ακόμα περισσότερους απογόνους του Κυρίλλου και του Μεθοδίου, οι οποίοι θα γίνουν φωστήρες του σχολείου μας, ... θα γίνουν στυλίτες της πίστης και θα δοξάσουν το μακεδονικό όνομα*, κραυγάζει με στόμφο ο Βούλγαρος εκπαιδευτικός και ποιητής, που στο παρελθόν (1860), όταν σπούδαζε ιατρική στην Αθήνα, είχε κερδίσει το πρώτο βραβείο σε ποιητικό διαγωνισμό με το γραμμένο στην ελληνική γλώσσα ποίημα «Ο αρματωλός»⁵⁵.

Στους λόγους των τελετών αυτών οι μαθητές άκουγαν ότι η ανάπτυξη της «σλαβοβουλγαρικής παιδείας» οφειλόταν στη δράση των δύο «Σλάβων φωστήρων» αγίων, το έργο των οποίων είχαν χρέος να συνεχίσουν. Άκουγαν ακόμα να εξιστορούνται «ηρωικές» στιγμές του μεσαιωνικού παρελθόντος των Βουλγάρων, που θα είχαν διδαχθεί και θα είχαν διαβάσει στις σελίδες των βιβλίων της ιστορίας του βουλγαρικού έθνους. Μάθαιναν επίσης ότι ανήκαν σε ένα έθνος που είχε προέλθει από την ανάμειξη των παλαιών «Πρωτοβουλγάρων» με τα σλαβικά φύλα που κατοικούσαν στη «Μοισία, Θράκη και Μακεδονία» και είχε σχηματίσει το δικό του κράτος, το οποίο τον 9ο αιώνα, χάρη στους ισαποστόλους αδελφούς από τη Θεσσαλονίκη, δέχτηκε τον χριστιανισμό και ανέπτυξε τη δική του γραμματεία, την πρώτη γραμματεία του σλαβικού κόσμου. Ο Πάβελ Σάτεφ, μαθητής του Γυμνασίου και καθηγητής της βουλγαρικής εμπορικής σχολής, διατείνεται αργότερα με εθνική υπερηφάνεια: *η γλώσσα αυτής της πρώτης γραμματείας είναι γνωστή στην επιστήμη με το όνομα αρχαία βουλγαρική γλώσσα, την οποία μιλούσαν οι*

lup» («Ο τελευταίος εορτασμός των Κυρίλλου και Μεθοδίου στη Θεσσαλονίκη», *Plamă kăt ...*, σ. 135-138. Για τον εορτασμό των Κυρίλλου και Μεθοδίου από τη βουλγαρική κοινότητα, πρβ. και Μεταλλινού, «Η πρώτη βουλγαρική κοινότης ...», σ. 141-142.

55. P. Dinekov (επιμ. / εισαγ.), *Grigor Pärličev, Izbrani Proizvedenija (Γκριγκόρ Παρλίτσεφ, Επιλεγμένα Έργα)*, Bălgarski Pisatel, Sofija 1980, σ. 232-234 (αναδημοσίευση του λόγου) και σ. 440 (σχόλια του Dinekov για τον λόγο που πρωτοδημοσιεύτηκε από τον γιο του Pärličev, Κύριλλο, στο «Makedonski Pregled», IV/2 (Sofija 1928), σ. 116-118). Για την ελληνόγλωσση ποίηση του Γ. Σταυρίδη- Pärličev, βλ. Τίτος Π. Γιοχάλας, «Το επικόν ποίημα του εξ Αχρίδος Γρηγορίου Σταυρίδου (Pärličev) *Σκενδέρμπεης*», *Μακεδονικά* 11 (1971) 174-258 και του ίδιου, *Γεώργιος Καστριώτης ο Σκεντέρμπεης στα νεοελληνικά γράμματα*, Δωδώνη, Αθήνα 1994.

πρόγονοί μας από την περιφέρεια της Θεσσαλονίκης και σ' αυτήν την γλώσσα έγραψαν οι άγιοι αδελφοί Κύριλλος και Μεθόδιος, ο Άγιος Κλήμης, ο Τσάρος Συμεών, ο Τσάρος Σαμουήλ, όλοι οι λόγιοι και οι Τσάροι του δεύτερου βουλγαρικού κράτους⁵⁶.

Βέβαια, η ορθότητα των παραπάνω θέσεων για την «αρχαία βουλγαρική» γλώσσα των πρώτων σλαβικών κειμένων, καθώς και για τη «σλαβική καταγωγή» των δύο Θεσσαλονικέων αδελφών, σήμερα έχει αμφισβητηθεί με σοβαρά επιστημονικά επιχειρήματα, τα οποία όμως δεν είναι σκοπός του παρόντος άρθρου να εκθέσει⁵⁷. Αυτό που ενδιαφέρει να δείξουμε είναι ότι οι μαθητές του Γυμνασίου διαπαιδαγωγήθηκαν με το πνεύμα του «Σλαβοβουλγαρικού» πολιτισμού, το οποίο οι περισσότεροι αργότερα, ως δάσκαλοι στα σχολεία της Μακεδονίας, θα προσπαθούσαν να εμψυχήσουν στους μαθητές τους.

Τα «σλαβοβουλγαρικά» ιδεώδη όμως ήταν μόνο μία όψη του πολιτιστικού περιβάλλοντος του Εξαρχικού Γυμνασίου Αρρένων της Θεσσαλονίκης. Εκτός από τη διάσωση και παράδοση της αρχαίας «σλαβοβουλγαρικής» πολιτιστικής κληρονομιάς της Μακεδονίας, το σχολείο είχε ακόμα ένα χρέος να επιτελέσει: να δείξει στην ευρωπαϊκή κοινότητα της πόλης –προξένους και άλλους ξένους πολίτες– αυτό που είχε οραματιστεί ο Σαπκάρεφ, ότι δηλαδή οι Βούλγαροι ήταν ένας λαός μοντέρνος, με σύγχρονα εκπαιδευτικά ιδρύματα, εφάμιλλα των ευρωπαϊκών και των ελληνικών.

Η «εικόνα» του έργου της σχολικής ζωής του Γυμνασίου θα ήταν η απάντηση και στην πεποίθηση για πολιτιστική ανωτερότητα που έτρεφαν οι Έλληνες, οι οποίοι παρουσιάζονταν ως συνεχιστές του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού των κλασικών χρόνων. Στις αρχές του 20ού αιώνα ο συντάκτης του γνωστού γαλλικού βιβλίου που εκδόθηκε στο Παρίσι με αριθμητικά δεδομένα της βουλγαρικής πλευράς για τη σύνθεση του πληθυσμού και τον αριθμό των σχολείων της Μακεδονίας, σημειώνει ότι οι Έλληνες πιστεύουν ότι είναι το πιο πολιτισμένο έθνος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και, όπως οι αρχαίοι πατέρες τους, συνεχίζουν να θεωρούν και να ονομάζουν «βαρβάρους» τους άλλους λαούς της Βαλκανικής. Ο ίδιος, αν και παρα-

56. Šatev, «Beležki ...», *Sbornik Solun ...*, σ. 339.

57. Αναφέρω ενδεικτικά: Αντ. Αιμ. Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος. Οι θεμελιωτές της αρχαίας σλαβικής γραμματείας*, Θεσσαλονίκη 1992· του ίδιου, «Προβλήματα και προοπτικές στην έρευνα για τη ζωή και το έργο των Κυρίλλου και Μεθοδίου», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 12/13 (2001-2002) 21-44· του ίδιου, *Kyryl and Methodius of Thessalonica. The acculturation of the Slavs*, St. Vladimir's Seminary 2001· Γ. Μαλιγκούδη, *Η παρουσία του μεσαιωνικού ελληνισμού στην Κεντρική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη 1997· της ίδιας, «Η Κυριλλομεθοδιανή παράδοση στον σλαβικό κόσμο κατά τους 19ο και 20ό αιώνα», *Thessaloniki Magna Moravia*, Hellenic Association for Slavic Studies SS Kyryl and Methodius Center for cultural Studies, Thess. 1999, σ. 17-24.

δέχεται ότι ο αριθμός των ελληνικών σχολείων είναι μεγαλύτερος, ανταποδίδει στην εμμονή των Ελλήνων για την πολιτιστική υπεροχή των αρχαίων προγόνων τους, έναν αφορισμό, που δεν θεωρεί αναγκαίο να αποδείξει. Ισχυρίζεται λοιπόν ότι *οι σύγχρονοι όμως Έλληνες δεν έχουν καμμία συμβολή στην ανάπτυξη των επιστημών, των τεχνών και των γραμμάτων*⁵⁸.

Αντίθετα, το βουλγαρικό εκπαιδευτικό έργο στη Μακεδονία, τέλεια «εικόνα» του οποίου ήταν το Γυμνάσιο Αρρένων της Θεσσαλονίκης με την άριστη υποδομή, το πρόγραμμα σπουδών, τα μοντέρνα εποπτικά μέσα διδασκαλίας, την οργάνωση και την ποιότητα της σχολικής ζωής του, έδειχνε ότι οι σύγχρονοι Βούλγαροι μπορούσαν να συγκатаλέγονται στα πολιτισμένα έθνη της Βαλκανικής αλλά και της Ευρώπης. Το σχολείο είχε πλούσια βιβλιοθήκη με βουλγαρικά αλλά και ξενόγλωσσα βιβλία και ήταν εξοπλισμένο με σύγχρονα εργαστήρια φυσικής και χημείας, αίθουσα φυσικής ιστορίας και ανθρωπολογίας. Αυτό όμως που θεωρήθηκε ως το υπέρτατο δείγμα του μοντερνισμού, για το οποίο αισθάνονταν υπερήφανοι εκπαιδευτικοί και μαθητές, ήταν ο μετεωρολογικός σταθμός, που λειτουργούσε από το 1893 στην αυλή του σχολείου⁵⁹.

Είναι γεγονός ότι τα βουλγαρικά σχολεία μέσης βαθμίδας ήταν ένα είδος Πρακτικών Λυκείων με πρόγραμμα σπουδών κυρίως θετικιστικού χαρακτήρα, σύμφωνα με το γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα των «*Realschulen*»⁶⁰. Ο πρακτικός-θετικιστικός χαρακτήρας των βουλγαρικών σχολείων εξυπηρετούσε προφανώς καλύτερα τις ανάγκες του πληθυσμού στον οποίο απευθύνονταν. Το Γυμνάσιο Αρρένων Θεσσαλονίκης ωστόσο είχε δύο κατευθύνσεις σπουδών, πρακτική και κλασική. Η διαίρεση των μαθητών σε κατευθύνσεις γίνονταν από την 4η έως την 7η τάξη. Στα 1899-1900 με εντολή της Εξαρχίας οι μαθητές των τάξεων κλασικής κατεύθυνσης μεταφέρθηκαν στο Μοναστήρι, όπου το ήδη υπάρχον ημιγυμνάσιο εξελίχθηκε σε Κλασικό Γυμνάσιο Αρρένων, ενώ το Γυμνάσιο Αρρένων της Θεσσαλονίκης συνέχισε

58. D. M. Brankoff, *La Macédoine et sa population chrétienne, avec deux cartes ethnographiques*, Plon, Paris 1905, σ. 64-65.

59. Υπάρχουν πολλές αναφορές. Βλ. ενδεικτικά: Rajinov, «Dve godini», *Sbornik Solun ...*, σ. 122· Vančev, «Solunskata Gimnazija ...», *Plamăkăt ...*, σ. 79-80· G. Kulišev, «Slavno nasledstvo», *Plamăkăt ...*, σ. 124· Božinov, *Bălgarskata prosveta*, σ. 176. Επίσης, και ο Κοντογιάννης σημειώνει ότι το βουλγαρικό Γυμνάσιο διαθέτει αίθουσα Φυσικής, χημικό εργαστήριο και αξιόλογη βιβλιοθήκη με γαλλικά κυρίως και γερμανικά συγγράμματα. Δεν αναφέρει όμως τον μετεωρολογικό σταθμό. Βλ. Κοντογιάννης, «Σχολεία αλλοφύλων ...», σ. 180.

60. Σ. Βούρη, «Σχολικοί μηχανισμοί και εθνικοί ανταγωνισμοί στη Β.Δ. Μακεδονία 1870-1903», *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία* (επιμ. Ν. Π. Τερζής – Σ. Ζιώγου), Αδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 115 (κυρίως υποσημ. 33). Επισήμανση για τον πρακτικό χαρακτήρα και το όμοιο πρόγραμμα με τα γερμανικά «*Realschulen*» γίνεται και από τον Κοντογιάννη. Βλ. Κοντογιάννης, *ό.π.*

ως Πρακτικό, έχοντας και έναν κύκλο μαθημάτων οικονομικής κατεύθυνσης που αργότερα οδήγησε στην ίδρυση χωριστού Εμπορικού Γυμνασίου για την εξυπηρέτηση προφανώς των αναγκών των μελών των βουλγαρικών κοινοτήτων της Μακεδονίας που ασχολούνταν με αστικές –εμπορικές κυρίως– δραστηριότητες⁶¹.

Επομένως, το Γυμνάσιο Αρρένων της Θεσσαλονίκης είχε αναπτυχθεί σε τέτοιο βαθμό που μπορούσε να τροφοδοτεί με τάξεις μαθητών και εκπαιδευτικούς και άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Η πορεία της εξέλιξης του όμως δεν προχώρησε χωρίς δυσκολίες. Η εκπαιδευτική κοινότητα του σχολείου, όπως ήταν αναμενόμενο, αναμείχθηκε στον εθνικό ανταγωνισμό, τον οποίο έπρεπε να αντιμετωπίσει το βουλγαρικό εκπαιδευτικό έργο στη Μακεδονία. Η φωτεινή «εικόνα» της σχολικής ζωής του πρότυπου και μοντέρνου, για τα βουλγαρικά δεδομένα της εποχής, εκπαιδευτικού ιδρύματος είχε και άλλες όψεις πιο σκοτεινές και κρυφές.

Στα 1888 η σερβική εθνική δράση, η οποία άρχισε να ενεργοποιείται δυναμικά στη Μακεδονία κυρίως μετά την ενσωμάτωση της Αν. Ρωμυλίας στη Βουλγαρία (1885) και τον σερβοβουλγαρικό πόλεμο, επιχείρησε να διεισδύσει και στο Εξαρχικό Γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης με σκοπό να προσελκύσει μαθητές στη σφαίρα της εθνικής επιρροής της Σερβίας. Ο Σερβίζων μακεδονικής καταγωγής Τέμκο Πόποβιτς, ο οποίος δούλεψε ως οικονόμος στο οικοτροφείο του Γυμνασίου, έπεισε μία ομάδα μαθητών να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο Βελιγράδι ως υπότροφοι της σερβικής κυβέρνησης στο οικοτροφείο του εκπαιδευτικού συλλόγου «Άγιος Σάββας» που είχε αναλάβει να διαδώσει τη σερβική εθνική ιδέα στους «αλύτρωτους αδελφούς» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁶².

Οι συνθήκες διαβίωσης στο οικοτροφείο και η σκληρή πειθαρχία της σχολικής ζωής του βουλγαρικού Γυμνασίου φαίνεται ότι είχαν δυσμενή επίδραση στους μαθητές, οι οποίοι από την ελευθερία της μακεδονικής υπαίθρου βρέθηκαν

61. P. P. Šatev, «Centār na prosvetna i revoljucionna dejnost» (Το κέντρο της εκπαίδευσης και της επαναστατικής δράσης, *Plamākāt ...*, σ. 108 (το κείμενο είναι απόσπασμα από το έργο του Σάτεφ «Η Μακεδονία υπό δουλεία»): Dimitov, «Obšt ...» *Sbornik Solun ...*, σ. 365-366· St. Topukov, «Iz životna na Solunskata bālgarska tārgovska gimnazija» («Από τη ζωή του βουλγαρικού εμπορικού Γυμνασίου της Θεσσαλονίκης»), *Sbornik Solun ...*, σ. 327-334.

62. K. Džambazovski, *Kulturno-opštstvenite vrski na Makedoncite so Srbija vo tekot na XIX vek* (Πολιτιστικο-κοινωνικές σχέσεις των Μακεδόνων με τη Σερβία στα τέλη του 19ου αι.), INI, Skopje 1960, σ. 190-192· Lj. Doklestić, *Srpsko-makedonskite odnosi vo XIX vek* (Σέρβο-μακεδονικές σχέσεις τον 19ο αι.), Skopje 1973, σ. 321-322· Vančev, «Solunskata gimnazija ...», *Plamākāt ...*, σ. 78-79. Για τη «μακεδονιστική» πολιτική της Σερβίας και τις προσπάθειές της να προσελκύσει τους Μακεδονόπαιδες Σλάβους μαθητές στην επιρροή της, πρβ. και Ά. Αγγελοπούλου, *Ο Κ. Π. Μισίρκοφ (1874-1926) και η κίνηση των «Μακεδονιστών»*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 75 κ.ε.

εσώκλειστοι σε ένα ίδρυμα με αυστηρό πρόγραμμα μαθημάτων στη λόγια βουλγαρική γλώσσα, που προφανώς λίγο μόνο θύμιζε τα σλαβομακεδονικά ιδιώματα του τόπου καταγωγής τους. Οι υποσχέσεις των Σέρβων για υποτροφίες έθρεψαν και προσδοκίες για καλύτερες συνθήκες σχολικής ζωής σε γλώσσα πιο οικεία. Η πραγματικότητα όμως που τους περίμενε στο Βελιγράδι γρήγορα απέδειξε ότι η διάδοση της σερβικής εθνικής ιδέας και γλώσσας ήταν το μόνο που ενδιέφερε και τους Σέρβους. Έτσι, οι περισσότεροι φυγάδες από το Γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγεται και ο γνωστός για τη δράση του στο βουλγαρικό «εθνικοαπελευθερωτικό» κίνημα στη Μακεδονία, Ντ. Γκρούεφ (D. Gruen), εγκατέλειψαν το Βελιγράδι για να γυρίσουν και πάλι στην αγκαλιά των βουλγαρικών σχολείων⁶³.

Η «εικόνα» του έργου του Γυμνασίου φαίνεται ότι δέχτηκε ισχυρό πλήγμα, επειδή η φυγή των μαθητών στο Βελιγράδι θεωρήθηκε ως απόδειξη της ρευστής εθνικής συνείδησης των τροφίμων του σχολείου. Ο *Φάρος της Μακεδονίας* θεωρεί ότι το γεγονός αποδεικνύει μία αλήθεια που πολλές φορές διατύπωσε από τις στήλες του: *ότι οι μαθηταί του εν τη ημετέρα πόλει βουλγαρικού σχολείου δεν είνε καθαρώς βουλγαρόπαιδες, αλλά περιμαζεύματα εκ διαφόρων απομεμακρυσμένων χωρίων, τους οποίους η βουλγαρική προπαγάνδα βία περισυλλέγει και αποστέλλει ενταύθα προς εκβουλαρισμόν ...*⁶⁴. Για να στηρίξει αυτή την άποψη, ο συντάκτης δημοσιεύει και απόσπασμα από τη βουλγαρική εφημερίδα *Ελευθερία*, στο οποίο αντιμετωπίζονται με σκεπτικισμό τα αποτελέσματα του εκπαιδευτικού έργου στη Μακεδονία, λόγω του ότι κάποιοι «Μακεδονόπαιδες», αφού μαθητεύσουν σε βουλγαρικά σχολεία, πηγαίνουν στη Σερβία και ασπάζονται τη σερβική εθνικότητα, αλλάζοντας τη βουλγαρική κατάληξη του επωνύμου τους από -ω(ο)φ με τη σερβική -ιτς. Στο ίδιο απόσπασμα γίνεται λόγος και για είκοσι πέντε μαθητές της «εν Θεσσαλονίκη βουλγαρικής σχολής» που την προηγούμενη χρονιά έφυγαν στο Βελιγράδι⁶⁵.

Λίγα χρόνια ωστόσο αργότερα, τα «περιμαζεύματα» δεν άργησαν να αποδείξουν ότι ήταν ή είχαν γίνει «καθαρώς βουλγαρόπαιδες». Στη δεκαετία

63. Ο Γκρούεφ σημειώνει ότι έφυγαν από το Βελιγράδι για τη Σόφια, όταν διαπίστωσαν ότι οι Σέρβοι ήθελαν να τους εμψύχουν τη σερβική εθνική ιδέα και να τους επιβάλουν τη σερβική γλώσσα. Βλ. L. Miletič (επιμ.), *Materijali ...*, Κη. V: *Spomeni na Damjan Gruen (Αναμνήσεις του Ντάμε Γκρούεφ)*, Sofija 1927, σ. 8-9. Για τη φυγή των Μακεδονοπαίδων μαθητών από το Βελιγράδι στη Σόφια, βλ. επίσης K. Pandev, *Nacionalnoosvoboditelno dviženie v Makedonija i Odrinsko 1878-1903 (Το εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα στη Μακεδονία και περιφέρεια Αδριανούπολης)*, Nauka i Izkustvo, Sofija 1979, σ. 27-28 και πρβ. Αγγελοπούλου, *ό.π.*, σ. 165-166.

64. «Επιχώρια. Οι βούλγαροι περί μακεδόνων», *Φάρος της Μακεδονίας*, Έτος ΙΕ', αρ. 1332, Θεσσαλονίκη, 6-5-1889, σ. 1.

65. *Ο.π.*

του 1890 από τους κόλπους του περιβάλλοντος της σχολικής κοινότητας του Γυμνασίου της Θεσσαλονίκης θα αναπτυχθεί η πιο επαναστατική πτέρυγα του βουλγαρικού «απελευθερωτικού» κινήματος της Μακεδονίας και θα αναδυθεί η πρώτη μορφή μίας αρχικά μικρής επαναστατικής οργάνωσης που γρήγορα θα εξελισσόταν στην ισχυρή Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση (ΕΜΕΟ), τη *Vätresna Makedonska Revoljucionna Organizacija* (VMRO). Τα θεμέλια της οργάνωσης θεωρείται ότι τέθηκαν στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο του 1893 από τις μυστικές συναντήσεις ενός στενού κύκλου, του οποίου τα περισσότερα μέλη (Ντ. Γκρούεφ⁶⁶, Ιβάν Χατζηνικόλοφ⁶⁷, Άντον Δημητρόφ⁶⁸, Π. Ποπαρόφ⁶⁹, Χρ. Μποστάντζιεφ⁷⁰ και ο Χρ. Τατάρτσεφ⁷¹) ήταν εκπαιδευτικοί ή κατά κάποιον τρόπο συνδέονταν με την κοινότητα του Εξαρχικού Γυμνασίου⁷². Ο κύκλος αυτός διευρύνθηκε και από τον γνωστό για την επαναστατική του δράση στη Μακεδονία Γκ. Ντέλτσεφ (G. Delčev), ο οποίος ήταν μαθητής του Γυμνασίου κατά την περίοδο 1888-1890, και τους εκπαιδευτικούς, που δίδαξαν στο Γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης, αλλά και σε άλλα σχολεία της Μακεδονίας, Χρ. Ματόφ (Ηρ. Matov), Π. Τόσεφ (P. Toshev) και Γ. Πετρόφ (G. Petrov), οι οποίοι είχαν, όπως και ο Γκρούεφ, σημαντικό ρόλο στη διάδοση των επαναστατικών ιδεών στους μαθητές των βουλγαρικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

66. Ο Ντ. Γκρούεφ (1871-1906) υπήρξε μαθητής του σχολείου και αργότερα εργάστηκε ως δάσκαλος σε διάφορα σχολεία της Μακεδονίας. Στα 1893 δούλεψε ως διορθωτής στο βουλγαρικό τυπογραφείο της Θεσσαλονίκης που ανήκε στον Σαμαρτζιέφ. Στα 1895-1897 εργάστηκε ως Εξαρχικός επιθεωρητής των σχολείων της περιφέρειας της Θεσσαλονίκης.

67. Ο Ιβ. Χατζηνικόλοφ (1861-1934), που καταγόταν από το Κουκούς (Κιλίκις), είχε εργαστεί ως καθηγητής στο Γυμνάσιο Αρρένων Θεσσαλονίκης και το 1893 άνοιξε το δεύτερο βουλγαρικό βιβλιοπωλείο της πόλης.

68. Ο Άντ. Δημητρόφ δίδασκε τουρκική γλώσσα στο Γυμνάσιο Αρρένων της Θεσσαλονίκης.

69. Ο Π. Ποπαρόφ (1868-1941), που καταγόταν από την περιοχή του Βέλες, είχε σπουδάσει φιλολογία στη Σόφια και εργάστηκε ως εκπαιδευτικός σε διάφορα σχολεία της Μακεδονίας. Ήταν ο θεωρητικός της οργάνωσης, ο συντάκτης του πρώτου καταστατικού.

70. Ο Χρ. Μποστάντζιεφ, που καταγόταν από τη Γουμένισσα, ήταν δάσκαλος σε βασικό βουλγαρικό σχολείο της Θεσσαλονίκης.

71. Ο Χρ. Τατάρτσεφ (1869-1952), που καταγόταν από τη Ρέσνα και είχε σπουδάσει στη Ζυρίχη της Ελβετίας, εργάστηκε ως σχολικός ιατρός στα Γυμνάσια Αρρένων και Θηλέων της Θεσσαλονίκης.

72. Για την ίδρυση της ΕΜΕΟ, βλ. ενδεικτικά: Pandev, *ό.π.*, σ. 66 κ.ε· Lj. Panajtov, «*Vätresnata Makedono-Odrinska Revoljucionna Organizacija* (VMORO)», *100 godini Vätresnata Makedono-Odrinska Revoljucionna Organizacija*, MNI, Sofija 1994, σ. 12-15. Βλ. επίσης τις μαρτυρίες των ίδιων των ιδρυτικών μελών της οργάνωσης: Miletič (επιμ.), *Materijali ...*, *Kn. V (Αναμνήσεις του Ντ. Γκρούεφ, ό.π., σ. 8 κ.ε· του ίδιου, ό.π., kn. IX (Αναμνήσεις του Χρ. Τατάρτσεφ)*, Sofija 1928, σ. 101-102· Biljarski-Petrov (επιμ.), *Vätresnata Makedono-Odrinska ...*, «*Iz zapiskite na Iv. Handžinikolov*» (Από τις σημειώσεις του Ιβ. Χατζηνικόλοφ), σ. 122-123 και «*Spomeni na P. Poparsov*» («Αναμνήσεις του Π. Ποπαρόφ»), σ. 248-249.

Οι ανώτερες τάξεις του Γυμνασίου αποτέλεσαν πρόσφορο έδαφος για τη μυστική καλλιέργεια της επαναστατικής ιδέας και οι μεγαλύτεροι σε ηλικία μαθητές άρχισαν να μουντάνε στο επαναστατικό έργο κρυφά από τη διεύθυνση του σχολείου και τους Εξαρχικούς ανώτερους λειτουργούς, για να μυήσουν με τη σειρά τους και άλλους νεότερους συμμαθητές και φίλους, ή αργότερα με την ιδιότητα του δασκάλου να εμφυσήσουν το επαναστατικό πνεύμα στους μαθητές τους και στο τέλος μεγαλύτεροι και νεότεροι –όλοι μαζί– να πολεμήσουν για τη βουλγαρική εθνική υπόθεση στη Μακεδονία⁷³. Η μεταφορά μάλιστα των μαθητών και των δασκάλων των κλασικών τμημάτων του Γυμνασίου της Θεσσαλονίκης στο Μοναστήρι ευνόησε τη διάδοση της επαναστατικής ιδέας στη βορειοδυτική Μακεδονία, όπου άλλωστε εκδηλώθηκε και η εξέγερση του Ίλιντεν (1903).

Το πολιτιστικό έργο των σχολείων της Εξαρχίας, η πολιτική της οποίας προωθούσε μόνο την ανάπτυξη των βουλγαρικών γραμμάτων στη Μακεδονία και απαγόρευε τα ένθερμα κηρύγματα για προετοιμασία πρόωρης εξέγερσης εναντίον των Τούρκων, δεν ικανοποιούσαν πλέον τους ανυπόμονους νέους δασκάλους και τους μαθητές τους. Από τους κόλπους του νέου δυναμικού, που στελέχωσε τα βουλγαρικά σχολεία της Μακεδονίας, προέκυψε μία ομάδα εγγραμμάτων μακεδονικής καταγωγής με κοινά αισθήματα, παρόμοιους προβληματισμούς, ίδιες ανησυχίες. Η απογοήτευση από την ατομία των κυβερνήσεων του μικρού βουλγαρικού κράτους –την οποία εκλάμβαναν και ως αδυναμία ή και αδιαφορία– να επιλύσει το μακεδονικό ζήτημα προς όφελος της βουλγαρικής εθνικής υπόθεσης και σύμφωνα με το όραμα της Βουλγαρίας του Αγίου Στεφάνου, καθώς και η απειλή της αυξανόμενης σερβικής εθνικής δράσης στη Μακεδονία έθρεψαν σκέψεις για διαχωρισμό των συμφερόντων των Μακεδόνων Βουλγάρων από τα συμφέροντα του βουλγαρικού κράτους και οδήγησαν σε ανάληψη πρωτοβουλιών για αυτόνομη δράση στη Μακεδονία. Ο κίνδυνος επίσης, που θεωρούσαν ότι απειλούσε την ακεραιότητα της Μακεδονίας εξαιτίας του ενδεχομένου μιας ελληνοσερβικής προσέγγισης με σκοπό τη μοιρασιά των μακεδονικών εδαφών, λειτουργούσε ενοποιητικά για εκείνους που πίστευαν ότι είχε έλθει ο καιρός για να προετοιμαστεί η επαναστατική δράση, παρά τους ενδοιασμούς της επίσημης πο-

73. Αναφέρω ως χαρακτηριστικό παράδειγμα της πορείας αυτής την περίπτωση του Π. Κλιάσεφ από το Σμεντέρεβο Καστοριάς (1882-1907). Στα 1898 ως μαθητής της 6ης τάξης του Γυμνασίου Αρρένων της Θεσσαλονίκης μυήθηκε στο επαναστατικό έργο. Στη συνέχεια ακολούθησε τα κλασικά τμήματα του σχολείου στο Μοναστήρι και αποφοίτησε από το Κλασικό Γυμνάσιο της πόλης. Εργάστηκε ως εκπαιδευτικός, έπειτα εντάχθηκε σε ένοπλη επαναστατική ομάδα και σκοτώθηκε σε σύγκρουση με τους Τούρκους. L. Miletić (επιμ.), *Materijali ...*, kn. II (Αναμνήσεις του Π. Κλιάσεφ), Sofija 1925, σ. 3-10.

λιτικής της Βουλγαρίας και τις σοβαρές επιφυλάξεις της Εξαρχίας.

Η συγκεντρωτική πολιτική της Εξαρχίας, ενός εξ ορισμού παραδοσιακού και συντηρητικού θεσμού, που στόχευε από τη μια πλευρά στον απόλυτο έλεγχο των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με τον διορισμό Εξαρχικών υπαλλήλων ως διευθυντών, επιθεωρητών και ανώτερων εκπαιδευτικών, και από την άλλη στην εποπτεία των κοινοτικών πραγμάτων με την τοποθέτηση Εξαρχικών αντιπροσώπων –κυρίως ιερωμένων– στην προεδρία των βουλγαρικών κοινοτήτων της Μακεδονίας προκάλεσε δυσaréσκεια σε μία μερίδα των πιστών της⁷⁴. Η Εξαρχία έθετε κυρίως ως προτεραιότητα την ενίσχυση της θέσης της ως εθνικής Βουλγαρικής Εκκλησίας με έδρα την Κωνσταντινούπολη. Η επίτευξη του στόχου αυτού απαιτούσε αρμονικές σχέσεις με τους Τούρκους και αποχή από ενέργειες που υπονοούσαν την υπόθαλψη επαναστατικής δράσης. Η προτεραιότητα όμως της πολιτικής της Εξαρχίας δεν συμφωνούσε με τα συμφέροντα και τις προσδοκίες των νέων εκπροσώπων της εγγραμματοσύνης και της οικονομικής ζωής των βουλγαρικών κοινοτήτων της Μακεδονίας.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1890 στη Θεσσαλονίκη, αλλά και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας, εκδηλώθηκε δυσaréσκεια απέναντι στους ανώτερους λειτουργούς της Εξαρχίας από μία «Αντιεξαρχική» παράταξη που συσπειρώσε κυρίως την εγγράμματη νεολαία και τους οικονομικά ανερχόμενους παράγοντες –εμπόρους και επαγγελματίες– των βουλγαρικών κοινοτήτων που επιδίωκαν μεγαλύτερη αυτονομία στη διαχείριση των κοινοτικών ζητημάτων και μερίδιο εξουσίας στη διοίκηση των κοινοτήτων. Οι κοινότητες χωρίστηκαν σε «Εξαρχικούς» και «Αντιεξαρχικούς», αν και οι τελευταίοι στην πραγματικότητα δεν σχημάτισαν μια οργανωμένη παράταξη με ενιαία γραμμή και ξεκάθαρα αιτήματα, ούτε υπήρξαν αληθινοί εχθροί του θεσμού της Εξαρχίας⁷⁵.

Στην πλευρά των «Αντιεξαρχικών» βρέθηκαν και οι περισσότεροι από αυτούς που πίστευαν ότι είχε φθάσει η ώρα της οργάνωσης ενός δικτύου με

74. Hr. Siljjanov, *Osvoboditelnite borbi na Makedonija (Οι απελευθερωτικοί αγώνες της Μακεδονίας)*, t. 1, Sofija 1933, σ. 120-121.

75. Για την εκδήλωση της αντιεξαρχικής κίνησης στις βουλγαρικές κοινότητες της Μακεδονίας, βλ. κυρίως τις μαρτυρίες των ηγετικών μελών της Επαναστατικής Οργάνωσης: Miletič (επιμ.), *Materijali ...*, Kn. VIII (Αναμνήσεις του Γ. Πετρόφ), Sofija 1927, σ. 10-12 και Biljarski-Petron (επιμ.), *Vătrešnata Makedono-Odrinska ...*, «Iz zapiskite na Iv. Handžinikolon» (Από τις σημειώσεις του Ιβ. Χατζηνικόλοφ), σ. 119-121 και «Spomeni na P. Poparsov» («Αναμνήσεις του Π. Ποπαρόφ»), σ. 249. Στην αντίδραση των Μακεδόνων Βουλγάρων εναντίον του συγκεντρωτισμού των ανωτάτων Εξαρχικών αξιωματούχων, που είχαν σταλεί στη Μακεδονία για να ελέγξουν το έργο των βουλγαρικών κοινοτήτων, αναφέρεται και η μπροσούρα του Vardarski (ψευδώνυμο του Π. Ποπαρόφ), *Stambolovštinata v Makedonija i nejnite predstaviteli (Ο Σταμπολοβισμός στη Μακεδονία και οι εκπρόσωποί του)*, Viena 1894.

σκοπό την προετοιμασία επανάστασης για την απελευθέρωση της Μακεδονίας. Τα ιδρυτικά στελέχη και τα μνημένα μέλη της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης της Θεσσαλονίκης θεωρήθηκαν ως «Αντιεξαρχικοί», παρά το ότι διατηρούσαν επαφές με την ηγεσία της Εξαρχίας στην Κωνσταντινούπολη, και χαρακτηρίστηκαν ως «σεπαρατιστές», επειδή φάνηκαν διατεθειμένοι να αναλάβουν στη Μακεδονία επαναστατική δράση αυτόνομη από τα δύο βουλγαρικά εθνικά κέντρα εξουσίας, το βουλγαρικό κράτος και την Εξαρχία. Οι ίδιοι βέβαια ποτέ δεν αποδέχτηκαν τον χαρακτηρισμό «σεπαρατιστές» που τους αποδόθηκε κυρίως από κάποιους Εξαρχικούς και υπεραμύνθηκαν των βουλγαρικών εθνικών τους αισθημάτων⁷⁶. Όμως το ιδιαίτερα πολύπλοκο αυτό ζήτημα που σχετίζεται με την πορεία και την εξέλιξη του βουλγαρικού εθνικού κινήματος στη Μακεδονία δεν είναι δυνατό να αναλυθεί στο παρόν κείμενο⁷⁷.

Επισημαίνουμε μόνο ότι η διαίρεση της βουλγαρικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης σε «Εξαρχικούς» και «Αντιεξαρχικούς» επηρέασε και την εκπαιδευτική κοινότητα της πόλης και προκάλεσε αναστάτωση στη σχολική ζωή του Γυμνασίου Αρρένων, αφού εκπαιδευτικοί και μαθητές των ανωτέρων τάξεων αναμείχθησαν στη διαμάχη των δύο πλευρών, που είχε τις ρίζες της και σε προσωπικές αντιπαραθέσεις. Στα 1897 ξέσπασε μεγάλη ταραχή στη σχολική κοινότητα, όταν οι μαθητές κλείστηκαν στο οικοτροφείο και κήρυξαν αποχή από τα μαθήματά τους, εκδηλώνοντας την αντίδρασή τους απέναντι στη διεύθυνση του σχολείου και σε ορισμένους καθηγητές τους, αλλά και τη δυσαρέσκειά τους για τους αυστηρούς κανονισμούς της σχολικής ζωής⁷⁸. Φαίνεται ότι οι μαθητές, κάποιοι από τους οποίους ήταν ήδη μνημένοι σε επαναστατικούς κύκλους, χειραγωγήθηκαν στην αρχή τουλάχιστον –γιατί αργότερα η κατάσταση βρέθηκε εκτός ελέγχου– από κάποιους «Αντιεξαρχικούς» καθηγητές τους και έγιναν όργανα της αντιπαλότητας των δύο παρατάξεων της βουλγαρικής κοινότητας. Τελικά, η τάξη αποκαταστάθηκε με την άφιξη από την Κωνσταντινούπολη του ανώτερου Εξαρχικού λειτουργού Λάβροφ, Διευθυντή του Τμήματος των Εκπαιδευτικών Ζητημάτων της Εξαρχίας, ο οποίος κατόρθωσε να συμβιβάσει τις αντιμαχόμενες πλευρές και να πείσει τους μαθητές να επιστρέψουν στα μαθήματα⁷⁹.

76. Biljarski-Petrov (επιμ.), *ό.π.*, «*Spomeni na P. Poparsov*» («Αναμνήσεις του Π. Ποπαρόφ»), σ. 249-250· Miletič (επιμ.), *Materijali ... Kn. VIII (Αναμνήσεις του Γ. Πετρόφ)*, σ. 24-25· Vardarski, *ό.π.*, σ. 41· *Glas Makedonski (Φωνή Μακεδονική)*, I, br. 29, Sofija 19-06-1894, σ. 2-3 και br. 35, Sofija, 24-07-1894, σ. 3.

77. Για μία αναλυτική παρουσίαση του θέματος, βλ. Αγγελοπούλου, *ό.π.*, σ. 180-201.

78. Για τα γεγονότα στο Εξαρχικό Γυμνάσιο, βλ. Šatev, «Centar na prosvetna ...», *Plamăkāt*, σ. 94-100· Miletič (επιμ.), *Materijali ...*, *ό.π.*, σ. 31-35.

79. Βλ. επίσης και τη μαρτυρία του καθηγητή του Εξαρχικού Γυμνασίου Ιβ. Γκαρβάνοφ.

Η σχολική ζωή επανήλθε σε κανονικούς ρυθμούς, οι ταραχές όμως στο Γυμνάσιο και η διαμάχη σηματοδότησαν για την ηγεσία της Εξαρχίας το τέλος της εποχής που διεκδικούσε τον αποκλειστικό έλεγχο των κοινοτικών πραγμάτων και του εκπαιδευτικού έργου στη Μακεδονία. Η Εξαρχία επίσης δεν μπορούσε πια να εμμένει στην άρνηση να υποστηρίξει την επαναστατική δράση και να αγνοεί ότι ακόμα και ανάμεσα στους υποστηρικτές της υπήρχαν κάποιοι που έβλεπαν ευνοϊκά την ανάληψη πρωτοβουλιών για την οργάνωση επαναστατικού «απελευθερωτικού» κινήματος στη Μακεδονία. Έτσι, το 1897 από τους κόλπους της παράταξης των Εξαρχικών της Θεσσαλονίκης συστάθηκε η επαναστατική οργάνωση «Αδελφότητα» («Bratstvo») με πρόεδρο τον καθηγητή φυσικής του Γυμνασίου Αρρένων της Θεσσαλονίκης, Ιβ. Γκαρβάνοφ (Iv. Garvanov). Η οργάνωση προσπάθησε να ελέγξει το επαναστατικό έργο στη Μακεδονία, αλλά τελικά αυτοδιαλύθηκε και τα μέλη της προσχώρησαν στην Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση⁸⁰. Από την άλλη πλευρά, και η Βουλγαρία προσπάθησε να ελέγξει και να κατευθύνει το επαναστατικό έργο στη Μακεδονία με την ίδρυση μίας επίσης μακεδονικής οργάνωσης, της Ανωτάτης Μακεδονικής Επιτροπής στη Σόφια, η δράση της οποίας προκάλεσε την αντίδραση της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης της Θεσσαλονίκης. Η σύγκρουση ανάμεσα στους «βερχοβιστές» της Σόφιας και τους «κεντραλιστές» της Θεσσαλονίκης, όπως ονομάστηκαν αντίστοιχα τα μέλη της μίας και της άλλης πλευράς, προκάλεσε σοβαρές επιπλοκές στο βουλγαρικό εθνικό κίνημα στη Μακεδονία με καταστροφικές συνέπειες για το επαναστατικό έργο⁸¹.

Επομένως, το Εξαρχικό Γυμνάσιο Αρρένων της Θεσσαλονίκης δεν είχε προετοιμάσει μόνο δασκάλους, είχε «γαλουχήσει» και επαναστάτες που θα πολεμούσαν με αληθινά όπλα και όχι μόνο με τα «πνευματικά εφόδια» της σλαβικής γραμματείας του Κυρίλλου και του Μεθοδίου. Ήδη στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα οι τουρκικές αρχές είχαν αρχίσει να παρακολουθούν στενά τη σχολική ζωή του εκπαιδευτικού ιδρύματος και να συλλαμβάνουν μαθητές και εκπαιδευτικούς, γιατί υποπτεύονταν ότι εμπλέκονταν σε παράνομους κύκλους επαναστατικής δράσης⁸². Ασφαλώς, οι υποψίες των Τούρκων δεν ήταν αδικαιολόγητες. Τον Ιανουάριο του 1903, στην

Miletič, ό.π., Κν. V (Αναμνήσεις του Ιβ. Γκαρβάνοφ), Solija 1927, σ. 112-116.

80. Pandev, *Nacionalno ...*, σ. 143-154.

81. Ό.π., σ. 214-305· Siljanov, *Osvoboditelnite borbi ...*, σ. 45-57· Sv. Eldarov, «Värhovisti i Centralisti prez 1903g.» (Βερχοβιστές και Κεντραλιστές κατά το 1903), *90 godini Ilindensko Preobražensko Västanie*, σ. 44-56· πρβ. Αγγελοπούλου, ό.π., σ. 201-217.

82. Vančev, «Solunskata gimnazija ...», *Plamäkät ...*, σ. 82-83· Siljanov, *Osvoboditelnite borbi*, σ. 261-262· Miletič, *Materijali ...*, Κν. V (Αναμνήσεις του Ιβ. Γκαρβάνοφ), σ. 106.

αίθουσα του φυσικομαθηματικού εργαστηρίου του Γυμνασίου Αρρένων, το Συνέδριο της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης, από το οποίο όμως απουσίαζαν ηγετικά ιδρυτικά μέλη (Ντέλτσεφ, Γκρούεφ, Πετρόφ, Χατζηνικόλοφ, κ.ά.), που επρόκειτο να διατυπώσουν επιφυλάξεις, έλαβε την απόφαση για την οργάνωση εξέγερσης εναντίον των Τούρκων το καλοκαίρι του 1903⁸³. Αποφασίστηκε δηλαδή η γνωστή ανεπιτυχής βουλγαρική εξέγερση του Ίλιντεν στην οποία έλαβαν μέρος πολλοί μαθητές και εκπαιδευτικοί του Γυμνασίου Αρρένων της Θεσσαλονίκης.

Από τους κόλπους όμως της εκπαιδευτικής κοινότητας αυτού του σχολείου δεν προήλθαν μόνο η Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση και σημαντικοί αγωνιστές της εξέγερσης του Ίλιντεν· προήλθε και η ομάδα των επονομαζομένων «βαρκάρηδων» της Θεσσαλονίκης –ανάμεσά τους συγκαταλέγεται και ο Π. Σάτεφ–, οι οποίοι λίγους μήνες νωρίτερα από την έκρηξη της εξέγερσης, έχοντας βρεθεί υπό την επιρροή των ιδεών του βουλγαρικού αναρχικού κύκλου της Γενεύης, προχώρησαν στην ανάληψη ακραίων ενεργειών⁸⁴. Η ομάδα αυτή, την οποία η ηγεσία της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης δεν κατάφερε να ελέγξει, εκτέλεσε τον Απρίλιο του 1903 μία σειρά βομβιστικών ενεργειών στη Θεσσαλονίκη που προκάλεσαν ισχυρή εντύπωση στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη και την αντίδραση των οθωμανικών αρχών με αποτέλεσμα να ακολουθήσουν συλλήψεις, δίκες, φυλακίσεις και εκτοπισμοί πολλών επωνύμων Βουλγάρων της πόλης, γνωστών για την εθνική, αλλά όχι πάντα ακραία επαναστατική δράση, ενώ οι περισσότεροι «βαρκάρηδες» ή σκοτώθηκαν κατά τη διάρκεια των επεισοδίων ή συνελήφθησαν και δικάσθηκαν με αυστηρές ποινές.

Στις αρχές του 20ού αιώνα λοιπόν διαφαινόταν πλέον ότι τα σχολεία δεν θα ήταν πια τα ειρηνικά όπλα που θα πρότασε η εθνική πολιτική των βαλκανικών κρατών στη Μακεδονία. Είχε φθάσει η ώρα του δυναμίτη των βουλγαρικών βομβιστικών ενεργειών και των αληθινών όπλων –μαχαιριών και πιστολιών– της εξέγερσης του Ίλιντεν (1903), ενώ λίγο αργότερα και η ελληνική πλευρά θα έδινε την απάντησή της με τον ένοπλο Μακεδονικό Αγώνα (1904-1908). Οι εθνικοί ανταγωνισμοί θα συγκρούονταν στη Μακεδονία «διά πυρός και σιδήρου» και μόνο περιστασιακά τα βαλκανικά κράτη, με τη σύναψη της βαλκανικής συμμαχίας του 1912, θα φορούσαν το προσωπίδιο του «συμμάχου» και θα ένωναν τις στρατιωτικές τους δυνάμεις εναντίον των Τούρκων. Όμως παρά τις γρήγορες και μεγάλες στρατιωτικές επι-

83. Lj. Panajtov, *Ilindensko-Preobražensko vāstanie vo 1903 (H εξέγερση του Ίλιντεν στα 1903)*, Sofija 1983, σ. 66-68.

84. Γ. Μέγας, *Οι «βαρκάρηδες» της Θεσσαλονίκης. Η αναρχική βουλγαρική ομάδα και οι βομβιστικές ενέργειες του 1903*, Τροχαλίας, Αθήνα 1994.

τυχίες των Σερβίας, Μαυροβουνίου, Ελλάδας και Βουλγαρίας, η συμμαχία θα αποδεικνυόταν εύθραυστη, λόγω των αντικρουόμενων διεκδικήσεων σχετικά με τη μοιρασιά των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Το «φωτιστικόν παράθυρον του βουλγαρικού κράτους», όπως είχε χαρακτηρίσει τη Θεσσαλονίκη ο Σόποφ, έκλεισε οριστικά για τις εθνικές βλέψεις των Βουλγάρων, και μαζί του θα έκλειναν και τα βουλγαρικά εκπαιδευτικά ιδρύματα της πόλης, όταν τον Ιούνιο του 1913 επήλθε επίσημα η διάσπαση της βαλκανικής συμμαχίας και η Βουλγαρία βρέθηκε μόνη απέναντι στους πρώην συμμάχους της. Η ισχυρή ελληνική στρατιωτική δύναμη που είχε απελευθερώσει τη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο του 1912, εξουδετέρωσε πολύ εύκολα τον Ιούνιο του 1913 το άλλοτε συμμαχικό βουλγαρικό στρατιωτικό σώμα που έδρευε στην πόλη, διαλύοντας τις υψηλές προσδοκίες και γκρεμίζοντας τα όνειρα, αλλά και την μέχρι τότε μάλλον απατηλή πραγματικότητα της βουλγαρικής κοινότητας, που τον Μάιο είχε γιορτάσει πιο πανηγυρικά από κάθε άλλη φορά την ημέρα των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου στην ομώνυμη βουλγαρική εκκλησία της πόλης και στο προαύλιο του Γυμνασίου Αρρένων⁸⁵. Οι Βούλγαροι της Θεσσαλονίκης αναγκάστηκαν να αποδεχθούν ή μάλλον να υποστούν τη νέα βίαια διαμορφωμένη κατάσταση, όπως συμβαίνει πάντα με τους αμάχους πληθυσμούς που τυχαίνει να βρίσκονται στο πεδίο σύγκρουσης των εμπολέμων, και οι βουλγαρικές εκπαιδευτικές αρχές δεν είχαν άλλη επιλογή από το να εγκαταλείψουν στους αντιπάλους τα σχολεία που –ιδιαίτερα το Γυμνάσιο Αρρένων– υπήρξαν το καύχημα της εξαρχικής εκπαιδευτικής πολιτικής στη Μακεδονία⁸⁶. Οι αίθουσες διδασκαλίας, που κάποτε είχαν φιλοξενήσει και τους παράνομους επαναστατικούς κύκλους, τα εργαστήρια φυσικής και χημείας, ο περίφημος μετεωρολογικός σταθμός δεν θα λειτουργούσαν ξανά, και οι μαθητές δεν θα έβγαζαν σε παράταξη κατά δυνάδες με την εποπτεία των καθηγητών τους για να πάνε για εκκλησιασμό στην εκκλησία του Κυρίλλου και του Μεθοδίου ή περι-

85. Συγκινητική περιγραφή του εορτασμού από τον Π. Σάτεφ. Βλ. Šatef, «Beležki ...», *Sbornik Solun ...*, σ. 344-345. Βλ. επίσης, Zografov, «Poslednoto ...», *Plamă kăt ...*, σ. 136-138.

86. Ο Π. Σάτεφ, ως αυτόπτης μάρτυρας, περιγράφει την καταστροφή των βουλγαρικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και εκκλησιών της Θεσσαλονίκης και την εξαναγκαστική φυγή των Βουλγάρων της πόλης. Βλ. ό.π., σ. 346-347. Για την καταστροφή των βουλγαρικών σχολείων της πόλης, βλ. επίσης Rajinov, ό.π., σ. 122· Dimitrov, «Obšt pogled ...», *Sbornik Solun ...*, σ. 362· G. Iv. Bălev, «Poslednite dni na Solunskata Gimnazija» («Οι τελευταίες ημέρες του Γυμνασίου της Θεσσαλονίκης», *Zbornik Solun ...*, σ. 353-362 (γγραμμένο από τον τελευταίο διευθυντή του σχολείου). D. Gocev, «Uništožavaneto na bălgarskite kulturni nacionalni institucii vā v Vardarska Makedonija sled 1912 g.», στο *Bălgarija 1300.*, t. III, Sofija 1983, σ. 239-246 και G. Genov, «Uništožavaneto na bălgarskite nacionalni institucii i inteligencija v Egejska Makedonija (1912-1913 g.)», στο ίδιο, σ. 247-253.

πατο στον κήπο που κάποτε τους είχε συναντήσει και ο Καρκαβίτσας. Οι εκπαιδευτικοί ωστόσο και απόφοιτοι του Εξαρχικού Γυμνασίου Αρρένων και των άλλων σχολείων της πόλης –μια «φαντασιακή» κοινότητα– θα διατηρούσαν και θα διέσωζαν στη συλλογική μνήμη μια «εικόνα» της ιστορίας του ιδρύματος, όψεις της οποίας επιχειρήσαμε να παρουσιάσουμε στο παρόν κείμενο.

Η μόνη όμως ίσως αληθινή εικόνα, που έχει διασωθεί ως αδιαμφισβήτητο ιστορικό μνημείο μαρτυρίας για την ύπαρξη του Εξαρχικού Γυμνασίου Αρρένων της Θεσσαλονίκης, είναι η γνωστή ασπρόμαυρη φωτογραφία των τελών του 19ου αιώνα⁸⁷, η οποία απεικονίζει τους τότε εκπαιδευτικούς και μαθητές να στέκονται στο προαύλιο του μεγάλου κτιρίου του σχολείου⁸⁸ ακίνητοι, σοβαροί και ανυποψίαστοι για τα όσα θα επεφύλασσε η ιστορία, και ίσως να σκέφτονται αυτό που ο Π. Σάτεφ, ο οποίος εν εποχή εκείνη ήταν μαθητής του Γυμνασίου, θα σημείωνε αργότερα: ... *εμείς, όπως και όλοι οι διαμένοντες στην πόλη Βούλγαροι, αισθανόμασταν σαν σ' ένα νησί, απομονωμένο από το βουλγαρικό στοιχείο, γιατί η πλειονότητα στην πόλη αποτελείτο από Εβραίους, Τούρκους και Έλληνες*⁸⁹.

87. Η φωτογραφία αυτή έχει αναδημοσιευτεί πολλές φορές από τη βουλγαρική ιστοριογραφία. Βλ. ενδεικτικά Vančev, «Solunskata gimnazija ...», *Plamăkăt ...*, σ. 62 (η φωτογραφία του κτιρίου) και σ. 71 (η φωτογραφία των μαθητών). Βλ. επίσης, Μέγας, *ό.π.*, σ. 50-51 (οι ίδιες φωτογραφίες).

88. Σύμφωνα με τον Γ. Μέγα, το Γυμνάσιο βρισκόταν στη συνοικία του Αγίου Νικολάου, στη γωνία Αγίας Σοφίας και Ολύμπου (Μέγας, *ό.π.*, σ. 51 και σ. 220). Ο Δημητριάδης αναφέρει ότι άρχισε να λειτουργεί σε κτίριο κοντά στη συνοικία του Αγ. Αθανασίου, εκεί όπου λειτούργησε και το πρώτο βουλγαρικό σχολείο, και ότι για ένα διάστημα λειτούργησε και κοντά στη συνοικία του Αγ. Νικολάου (Δημητριάδης, *ό.π.*, σ. 401).

89. Šatev, «Centă r na prosvetna ...», *Plamăkăt ...*, σ. 108.